

РОЗДІЛ 1

ЛЮДСЬКИЙ КАПІТАЛ У СВІТОВИХ СОЦІАЛЬНИХ І ПОЛІТИЧНИХ ПРАКТИКАХ ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

1.1. ТЕНДЕНЦІЇ ДИНАМІКИ ПОТОКІВ МІЖНАРОДНОЇ МІГРАЦІЇ В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХХІ СТ.

Польовий М. А.

Політичне життя сучасного світу дедалі більше виходить за межі категорій суто політичного. Серед інших процесів, які відбиваються на політичних процесах, все більшої ваги починають набувати міграційні процеси. Поточний стан міграційних рухів швидко втілюється у додаткові, часто несподівані виклики внутрішній політиці країн, які потерпають і від припливу, і часто – від від’їзду мігрантів. Значним викликом для національних держав та державних об’єднань через непевність на несподіваність є очікувані міграційні потоки. На фоні цих очікувань часто з’являються можливості зростання популістських ідей та течій, які набувають що більшої популярності, що більше їм вдається залякати населення міграційною загрозою. З огляду на зазначене, з’ясування обсягів та напрямків міграційних рухів постають достатньо важливою частиною досліджень сучасної політики.

Завданням цього розділу є аналіз основних тенденцій у обсягах та напрямках потоків міжнародної міграції до 2030 року, які прогноуються за допомогою авторської моделі міграційного руху.

Сьогодні існує велика кількість теоретичних побудов, які присвячені пошуку причин та чинників міграції [1]. Різноманітні макrorівневі та мікrorівневі неокласичні теорії, які свого часу протистояли марксистським теоріям залежності, поступово змінюються більш складними та, можливо, більш реалістичними теоріями. До них належать NELM-теорія – теорія нової економіки трудової міграції, теорія «двоїстого ринку праці», теорія світової системи, теорія міграційних мереж, теорія транснаціональної міграції, теорія кумулятивної причинності тощо. Усі названі та безліч не згаданих вище теорій наближають нас до розуміння суттєвих причин міграційних процесів. Кожна з теорій більш чи менш системно формує власну ієрархію чинників, які впливають на міграційний рух на макро- чи мікrorівні. Відповідно до вказаних теорій будуються численні моделі. Наприклад, П. Альварез-Плата, Х. Брукер та Б. Сілвестров розробили модель оцінки потенційної міграції з центральної та східної Європи до EU-15. Модель заснована на так званому підході з позицій людського капіталу [2].

Інший варіант моделі, також орієнтованої для відображення міграційних процесів в Європі, представили Дж. Раймер, А. Вішньовський, Дж. Форстер, П. Сміт та Дж. Біджак [3]. Головною метою вказаних авторів було побудувати таку модель, яка б могла врахувати елемент непевності щодо напрямків та обсягів потоків міжнародної міграції. При побудові цієї моделі авторами було запропоновано Байєсівську модель з метою подолання обмежень, пов'язаних із походженням даних з різних джерел. Як відомо, за своєю сутністю Байєсівська модель накладає значні обмеження на глибину прогнозу, який можна побудувати з її допомогою.

Водночас треба визнати, що все більша деталізація теоретичних концепцій ускладнює побудову прогностичних моделей, які могли б спиратися на ці теорії. Головною проблемою за такої умови стає глибоке ускладнення параметризації моделі, покликаної врахувати безліч чинників та їх взаємовпливів. На підтвердження цієї думки можна навести висновок фахівців Відділу населення Департаменту економічних та соціальних відносин ООН: «Однак наразі суцільні дані недоступні для досить великої кількості країн, щоб стати основою для прогнозів» [4]. При спробах уже середньострокового прогнозування визначення параметрів такої моделі стає майже неможливим. Отже, ми не бачимо можливості побудови адекватної прогностичної моделі, здатної прогнозувати на період 10–30 років динаміку світової міграційної системи, якщо ми будемо спиратися на будь-яку з названих моделей.

Власне єдина наявна у відкритому доступі оцінка обсягів та напрямків міжнародної міграції у глобальному масштабі належить Відділу народонаселення Департаменту економічних та соціальних відносин ООН та спирається на незначну кількість чинників – насамперед на прогнози кількості населення та еволюцію показників смертності та фертильності [5].

Отже, на відміну від переважаючих підходів щодо подальшої деталізації міграційних потоків та обсягів у межах певних груп країн або регіонів, ми вважаємо за потрібне звернутися до побудови такої моделі, яка надавала б оцінку очікуваних обсягів міграції в середньо- та довгостроковій перспективі та охоплювала би при цьому усі країни світу.

Джерельна база прогнозування

Існують два великі масиви даних щодо міграції, які охоплюють майже всі країни світу, мають відносно стабільну методику збору даних та велике хронологічне охоплення. Це дані Світового Банку [6] та дані Відділу народонаселення Департаменту з економічних та соціальних питань ООН (UNPD) [*Population Division of the Department of Economic and Social Affairs of the

United Nations Secretariat] [7]. Уявляється важливим те, що дані обох цих джерел у межах власних масивів є співставними та майже не містять лакун.

Дані ООН надають відомості щодо сумарної кількості міжнародних мігрантів по кожній країні та врахованій території з непевним державним статусом (разом 232) за 1999, 1995, 2000, 2005, 2010 та 2015 рр. Основним джерелом інформації для даних ООН є переписи населення окремих країн. Крім того, в окремих випадках використовуються дані національних реєстрів населення та загальнонаціональних репрезентативних обстежень. Для оцінки чисельності міжнародних мігрантів Відділ народонаселення ООН користується різними даними щодо різних країн – щодо осіб, які мають іноземне місце народження (приблизно у 80 % країн), щодо осіб, які мають іноземне громадянство (у 20 % країн). У даних ООН стосовно понад третини країн у число міжнародних мігрантів включаються дані щодо біженців, які проживають у цій країні. Вказана різниця у підходах до даних обумовлює певні розбіжності у даних ООН та урядів щодо міжнародних мігрантів. Стосовно деяких країн ці дані виглядають досить дивними, хоча формально (згідно з прийнятими ООН критеріями) правильними. Наприклад, за даними ООН, в Україні станом на 2013 р. мешкало понад 5 мільйонів міжнародних мігрантів. Водночас добре документована історія останніх 27 років пострадянського існування не зафіксувала настільки масштабного переміщення іноземного населення на територію України. Отже, належність кожного дев'ятого мешканця країни до міжнародних мігрантів може бути пояснена лише тим, що людина, яка народилась хоча б і 40 років тому в одній із республік колишнього СРСР, та можливо, ще за часів СРСР переїхала до України, за цією методикою все ще рахується міжнародним мігрантом. Подібно, хоч і трохи дивною, є ситуація і з рештою країн, що утворилися на теренах колишнього СРСР, та інших великих чи дрібних імперських утворень. І ми впевнені, що, наприклад, серед 3,6 млн «міжнародних мігрантів», які фіксуються статистикою ООН на території Сполученого Королівства станом на 1990 р., є певна кількість осіб, які є нащадками англійців, що народилися за межами Королівства 40 чи 60 років тому, а згодом з батьками чи самі перебрались на батьківщину предків. Але аж до своєї смерті вони будуть рахуватися британською статистикою та статистикою ООН як міжнародні мігранти. Тобто у випадку даних Відділу народонаселення ООН ми стикаємося з дещо різнорідними кумулятивними даними щодо мігрантів [див. також 8].

Другий великий масив даних надає Світовий банк (за кожні 5 років у період 1960–2015 рр.) [6]. Його дані також є кумулятивними щодо чисель-

ності мігрантів, але по окремих країнах дещо відрізняються від даних ООН. Наприклад, в Україні у 2010 р., згідно з даними UNPD, перебувало 5 190 127 мігрантів, а згідно з даними Світового банку їх було 4 818 767 осіб. Водночас для багатьох країн ці дані майже співпадають (наприклад, США, Російська Федерація чи Республіка Білорусь). Окрему цікаву проблему становить питання щодо перевірки гіпотези про намагання уряду відповідної країни щось приховати в цих даних. Як показує порівняння даних Світового банку та ООН, для більшості розвинутих країн дані з обох масивів ідентичні, а чим менше розвинута країна, тим більше розбіжності в даних. Вочевидь, для ООН та для Світового банку їх збирають різні організації в межах країни, намагаючись, ймовірно, відповідно до власних цілей, щось прикрасити. Зазвичай Відділ населення ООН користується даними загальнонаціональних переписів, тому сподіваємося, що у цьому разі обійшлося майже без гіпотетичних фальсифікацій. Отже, про що свідчить і наскільки розповсюджене це приховування даних за країнами – окреме питання.

Цікаво, що дані ООН постійно оновлюються і з часом достатньо радикально коригуються. Наприклад, у даних Відділу народонаселення ООН, оприлюднених у 2013 р. [9], у Пакистані в 1990 р. було зафіксовано на 850 тис. іммігрантів з Індії більше, ніж у даних того ж Відділу народонаселення, оприлюднених у 2015 році [7].

Виходячи з усього вищезазначеного, ми вважаємо за потрібне віддати перевагу даним Відділу народонаселення ООН, оприлюдненим у 2015 р., на які і пропонуємо спиратися при побудові моделі та у подальшій оцінці наявних обсягів мігрантів та народонаселення країн [7].

Варто зазначити, що Відділ народонаселення ООН також надає дані відповідно до трьох сценаріїв прогнозу чисельності народонаселення до 2100 р. [5]. Нами передбачається використання цих даних щодо очікуваних обсягів приросту народонаселення. Реалістичним уявляється обмежити глибину прогнозу 2030 роком.

Кумулятивний характер наявних регулярних та співставних даних щодо міграції висуває додаткові вимоги щодо їх використання: доводиться керуватися тим, що більш-менш впевнену оцінку міграційного потоку за певний період можна здійснити лише через різницю даних різних років, елімінуючи у такий спосіб масу тих осіб, які вважалися міжнародними мігрантами у відповідній країні 10–20 років раніше. Причому доводиться змиритися з ускладненістю оцінювання природної смертності осіб іноземного народження чи іноземного громадянства, а також їх можливого переміщення до іншої країни.

Методичні засади побудови прогнозу

При побудові прогнозу використовується авторська модель міграційних потоків, яка базується на таких припущеннях та засадах: ми спираємося на припущення про те, що, з погляду обсягів міжнародних потоків міграції, на-вряд чи заслуговують на увагу міграційні потоки з країн, загальна чисельність населення яких складає менше 5 млн осіб. Симетричне припущення висуваємо й щодо країн-потенційних реципієнтів мігрантів – вважаємо, що не варто брати для розгляду в цій ролі країни, кількість населення яких менше 5 млн осіб станом на 2015 р. Дійсно, згідно з даними ООН, станом на 2015 р. загальна кількість населення Землі складає 7,349 млн осіб, а сукупна чисельність населення 118 країн із людністю більше 5 млн осіб складає 7,169 млн осіб, або понад 97 % від усього населення Землі. Власне кажучи, країн із кількістю населення понад 5 млн осіб нараховується 119, але із їх числа ми вимушені прибрати Корейську народно-демократичну республіку, оскільки, незважаючи на орієнтовну кількість населення (там близько 23 мільйонів), країна є настільки закритою, що фактично не входить до світової системи міжнародної міграції.

Водночас зважаємо на те, що річні темпи приросту емігрантів по окремих країнах майже ніколи не перевищують 1 % на рік. Наприклад, згідно з даними періоду 2010–2015 рр., найактивнішим постачальником мігрантів є Сирія. Масштаби річної міграції з цієї країни наразі складають близько 4 % від загальної кількості населення. Але крім цього, цілком пояснюваного війною, випадку, для решти навіть найактивніших країн-постачальників мігрантів ідеться про масштаби річної еміграції в обсязі не більше 0,7–0,8 % від загальної кількості населення цих країн (ми пропускаємо тут проблему оцінки соціально-економічних наслідків швидкого відтоку такої кількості населення із країни-донора, оскільки вона виходить за рамки цієї розвідки).

Зазначимо, що склад країн із «високими» масштабами річної міграції навіть серед обраних нами 118 країн виглядає досить несподівано: серед 35 країн, річна еміграція населення яких перевищує 0,1 % від загальної кількості населення, для 19 країн цей показник варіює між 0,2 та 0,1 %, 6 країн – між 0,2 та 0,3 %, і лише 10 країн, включно з «наднормальною» Сирією, характеризуються показниками річної еміграції вище 0,3 % від загальної кількості населення. Цікаво, що до цих 35 країн із високим показником річної еміграції (понад 0,1 % від населення країни) належать і цілком розвинуті країни – Великобританія (0,1 %), Чеська республіка (0,11 %), Словаччина (0,15 %), Польща (0,16 %) та Португалія (0,34 %).

Отже, пропонуємо при побудові та наступній верифікації моделі спиратися на те, що міграційні потоки між 118 країнами з населенням понад 5 млн осіб здатні адекватно відобразити масштаби та напрямки міжнародної міграції у світі. Отже, в наступному викладі ми будемо вкладати у зміст концептів «весь світ» та «всі країни світу» лише сукупність вказаних 118 країн.

Дані ООН щодо цих 118 країн характеризуються тим, що дані про кількість міжнародних мігрантів у цих країнах розподіляються так: щодо 76 % країн – це відомості про осіб, які народилися за кордоном даної країни, щодо 24 % країн – дані відносно іноземних громадян. У 49 % країн у даних щодо обсягів міграції враховані також біженці. Перелік країн, взятих до аналізу, наведено на нашому сайті [10].

При побудові моделі міграційних потоків пропонуємо керуватися тим, що міграційні процеси в сучасному глобалізованому світі – це система, яка самоорганізується та саморегулюється. Усі країни світу так чи інакше задіяні в цьому єдиному процесі. На стан цієї системи та її розвиток впливає безліч чинників, але якщо зважати на самоорганізацію, її подальший стан зрештою визначається її внутрішнім параметром порядку, її внутрішніми імпульсами. З огляду на це ми й будували нашу модель. Значимо, що в певному сенсі наш підхід кореспондує з теорією кумулятивної причинності Д. Мейс-сі [11], пов'язаною, своєю чергою, з концепцією міграційних мереж [12, 13].

Базовою гіпотезою при побудові нашої моделі міграційних потоків є припущення про те, що можливо визначити ступінь взаємного тяжіння пар країн (для міграційного потоку) на момент часу t_n , який і визначатиме напрямки та насиченість міграційних потоків на наступний прогнозований період (на проміжок часу $t_n - t_{n+1}$).

Зауважимо, що, на відміну від достатньо розповсюдженого підходу, ми пропонуємо відмовитись від концептів країн-постачальників мігрантів та країн-реципієнтів. Кожна країна в нашому дослідженні апіорі та під час кожної ітерації моделі розглядається і як потенційний постачальник мігрантів, і як потенційний реципієнт міжнародних мігрантів. Треба зазначити, що навіть США чи Великобританія також мають мільйонні діаспори своїх уродженців, загальна чисельність яких також поступово зростає. Однак при розробці моделі та побудові прогнозів нами використовувались терміни «країна-джерело [country-source] мігрантів» (cs) та країна-приймач [country-destination] мігрантів (cd). Ці терміни використовувались лише з метою фіксації напрямку та обсягу реальної чи прогнозованої міграції у розрахунках.

Отже, в основу розробленої нами моделі міжнародної міграції було покладено такі взаємозв'язки:

А. Потенційне тяжіння мігрантів до певної країни, на нашу думку, залежить від таких чинників:

А1) наявність та відносна кількість діаспори представників цієї країни-потенційного джерела [country-source] мігрантів (cs) у країні-потенційному приймачеві [country-destination] мігрантів (cd). Є очевидним, що, зазвичай, чим більша діаспора в цій країні, тим більшою буде потенційна кількість охочих переїхати туди з країни-постачальника мігрантів;

А2) наявність та відносна кількість іммігрантів з інших країн у країні-потенційному приймачеві мігрантів;

А3) характер динаміки приросту кількості іммігрантів у країні-потенційному приймачеві мігрантів та співвідношення між приростом кількості іммігрантів з кожної країни із приростом кількості іммігрантів з усіх країн.

Б. На обсяг потенційного потоку мігрантів у кожній парі «міграційних інтеракцій» між країнами впливає наявність та відносна кількість «зайвих людей» у країні-потенційному постачальнику мігрантів. Кількість цих людей визначається:

Б1) співвідношенням між наявною кількістю населення в даній країні та кількістю осіб, які емігрували з неї за минулий період спостережень;

Б2) кількістю та темпом приросту населення в цій країні.

Таким чином, «зайві люди» в межах нашого дослідження – це особи, які є потенційно готовими до еміграції, керуючись тенденцією міграції з цієї країни в минулі періоди спостережень; особи, які «приречені до еміграції» існуючими соціально-демографічними тенденціями в цій країні. Отже, це особи, які очікувано емігрують із цієї країни у прогнозованому періоді.

Результати прогнозування обсягів міграційних потоків та міграційного потенціалу

Внаслідок проведення послідовних ітерацій з розрахунку матриць парних індексів взаємної привабливості нами було отримано прогнозні оцінки потенціалу міжнародних міграцій у межах взятої до розгляду системи зі 118 країн до 2030 р. відповідно до трьох сценаріїв росту народонаселення ООН.

Таблиці прогнозованої нами кількості мігрантів по країнам на період до 2030 р. відповідно до середнього – найбільш вірогідного – сценарію динаміки народонаселення розміщені на сайті [10]. Розглянемо основні тенденції динаміки потоків міжнародної міграції згідно з прогнозом.

Якщо в 2015 р. загальна кількість мігрантів по світу (йдеться так само про 118 країн) складала майже 197 млн осіб, то в 2030 р. їх кількість складе

майже 255 млн осіб. Але у відсотках до загальної кількості населення Землі збільшення числа мігрантів не виглядає настільки значним: якщо у 2015 р. мігранти склали 2,7 % від населення світу, то в 2030 р. ця частка становитиме 3,1 %. Врахуємо також, що з прогнозованої кількості мігрантів у 345 млн майже 200 млн уже є мігрантами станом на сьогодні. Отже, до 2030 р. очікується переміщення в інші країни на постійне місце проживання лише близько 58 млн осіб. На фоні прогнозованого ООН зростання кількості народонаселення Землі з 7,3 до 8,5 млн осіб очікуване переміщення 58 млн мігрантів не виглядає як загроза.

Усі 118 країн, враховані у прогнозі, характеризуються зростанням свого внеску до абсолютної кількості міжнародних мігрантів у прогнозованому періоді. Водночас їх розподіл за ступенем потенційної привабливості для мігрантів та потенційного джерела міжнародних мігрантів виявляється дуже різноманітним.

У 2015 р. п'ятірка країн з найбільшим еміграційним потенціалом відносно власного населення, тобто з найбільшою часткою емігрантів відносно власного населення включала такі країни: Сирія (27 %), Сальвадор (23 %), Казахстан (23 %), Португалія (21 %), Лаос (20 %). За прогнозом, у 2020 р. до перших п'яти країн за цим показником будуть належати Сальвадор, Сирія, Португалія, Казахстан та Лаос із показниками кількості емігрантів від 25 % до 20 % від загальної кількості населення. У 2030 р. п'ятірка країн з найбільшою часткою мігрантів включатиме Сальвадор, Португалію, Лаос, Казахстан та Болгарію з показниками кількості емігрантів від 29 % до 21 %. Водночас треба зазначити, що для Португалії, Болгарії та Румунії високий прогнозований відсоток емігрантів відносно населення країни пов'язаний також із прогнозованим значним зменшенням населення цих країн до 2030 р.

В абсолютному значенні кількість емігрантів збільшиться в 6–3 рази у 8 країнах. Серед них – Південний Судан та Еритрея (в 6 разів), Судан (у 5 разів), Конго (в 4 рази), Сомалі, Зімбабве, Нігер, Ефіопія (у 3 рази). Ще у 28 країнах абсолютна кількість емігрантів збільшиться більше, ніж удвічі.

Цікаво, що згадані вище Сальвадор, Болгарія, Португалія, Румунія, Казахстан та Республіка Білорусь належать до групи країн із найменшим приростом чисельності емігрантів. Прогнозується їх збільшення лише від в 1,3–1,2 рази.

Варто зазначити, що майже двократним зростанням абсолютної кількості емігрантів характеризуються різні за багатьма параметрами країни: США (збільшення в 1,95 разів) та Індія (збільшення в 1,98 разів). В абсолютних

одинацях ідеться про збільшення кількості емігрантів зі США на 1,1 млн осіб (з 2,6 до 3,7 млн осіб), а з Індії – на 6,4 млн осіб (із 11,1 млн до 17,5 млн осіб).

Власне, за прогнозованою на 2030 р. абсолютною кількістю емігрантів країни з їх найбільшою чисельністю розміщуються так: Індія (17,5 млн), Мексика (14 млн), Китай (12 млн), Російська Федерація (10,9 млн), Пакистан (7,6 млн), Бангладеш (7,1 млн), Україна (6,8 млн), Філіппіни (6,3 млн), Афганістан (5,4 млн), Великобританія (5,3 млн), Польща (5,2 млн), Індонезія (4,7 млн), Судан (4,5 млн) тощо. Як бачимо, прогнозований перелік країн-найбільших постачальників міжнародних мігрантів включає досить різні країни.

Серед країн із найменшим міграційним потенціалом станом на 2030 р., згідно з нашим прогнозом, будуть Бразилія, Нігерія, Танзанія, Мадагаскар та Папуа Нова Гвінея з часткою емігрантів відносно кількості населення від 0,9 до 0,03 %. Серед цих країн заслуговує на окрему увагу Нігерія, щодо якої висловлювались побоювання, що її населення, яке збільшиться з 2015 р. до 2030 р. майже в півтора рази і складатиме в 2030 р. майже 262 млн осіб, масово вдасться до еміграції, хвиля якої може поглинути не лише Європу [14]. Однак попереднє, також вибухове зростання населення Нігерії в 1970–2000 роки майже не спричиняє додаткових поштовхів до еміграції нігерійців. Таку саму, достатньо спокійну картину до 2030 р. змальовує й наш прогноз. В абсолютних числах серед міжнародних мігрантів тих самих нігерійців у 2015 р. був 1 млн осіб, а в 2030 р. прогнозуємо, що емігрантів із Нігерії побільшає до майже 1,46 млн.

Цікавим є розподіл країн світу за показником динаміки міграційного потенціалу відносно прогнозованої ООН кількості населення в 2015–2030 рр. П'ять країн світу характеризуються зростанням кількості емігрантів відносно населення майже вдвічі – Південний Судан (збільшення відсотка емігрантів – з 5 % до 10 % від населення), Еритрея (від 9 % до 18 %), Судан (від 4 % до 8 %).

Цікаво, що далі йдуть і бідні, і достатньо розвинуті країни, для яких прогнозується високе зростання питомої ваги емігрантів: Сербія (від 9 % до 14 %), Ліван (від 12 % до 18 %), Камбоджа (від 7 % до 10 %), Словаччина (від 6 % до 8 %), Куба (від 12 % до 17 %), Україна (від 13 % до 17 %), Іспанія (від 2,5 % до 3,5 %), Польща (від 11 % до 14 %).

Водночас треба зазначити, що згідно з нашим прогнозом 31 країна характеризуються зниженням питомої ваги емігрантів відносно кількості на-

селення. Причому серед таких країни опинилися й достатньо неблагополучні країни: Туркменія, Танзанія, Руанда, Киргизія, Нігер, Сенегал, Таджикистан та Ангола. Для решти – майже 80 країн – ми прогнозуємо помірне зростання питомої ваги кількості емігрантів відносно населення країни – в середньому в 1,17 разів.

Так виглядає загальна характеристика потенціалу еміграції у світі згідно з нашим прогнозом.

Щодо потенціалу прийому іммігрантів, то в абсолютних одиницях у період 2015–2030 рр. у світі нараховується 16 країн, до яких заїде понад 1 млн іммігрантів. Серед них (у порядку зменшення кількості потоку іммігрантів) – США (майже 14 млн), Саудівська Аравія та ОАЕ (по 6,1 млн), ПАР (3,6 млн), Таїланд (2,7 млн), Афганістан (2,3 млн), Ефіопія (2,0 млн), Франція (1,7 млн), Уганда (1,2 млн), Австралія (1,4 млн), Російська Федерація (1,4 млн), Аргентина (1,1 млн), і близько 1 млн іммігрантів приймуть Нігерія, Швейцарія, Канада та Нідерланди.

Звернемо увагу на дві європейські країни: Бельгію та Нідерланди. Щодо цих країн ми прогнозуємо не лише значне зростання іммігрантів в абсолютних числах (протягом 2015–2030 рр. прогнозуємо, що в Бельгію заїдуть понад 0,9 млн осіб, а в Нідерланди – понад 1 млн осіб), а й значне зростання питомої ваги іммігрантів відносно власного населення (відповідно з 12 % до 19 % та з 10 % до 15 %). Цей приріст питомої ваги іммігрантів – найбільший за цей період у Європі. Загалом до 2030 року до взятих до аналізу європейських країн (із населенням більше 5 млн осіб) заїде близько 7 млн іммігрантів. Це значне число, але нагадаємо, що це лише 12 % від усього прогнозованого обсягу міжнародного міграційного руху за цей період.

Згідно з прогнозом, до 2020 р. буде лише 56 країн, які характеризуватимуться приростом кількості іммігрантів відносно кількості власного населення. Причому лише кілька країн переживатимуть досить швидке зростання питомої ваги іммігрантів: ОАЕ (збільшення майже на 10 % – від 86 % до 97 % від власного населення), Саудівська Аравія (збільшення на 3 %), Швейцарія, Бельгія та Чад (збільшення на понад 2 %). Кілька досить різних країн – Сінгапур, Афганістан, ПАР, Нідерланди та Таїланд – характеризуватимуться зростанням питомої ваги іммігрантів відносно власного населення на 1–2 %). Решта із 56 країн характеризуватимуться незначним зростанням кількості іммігрантів відносно власного населення. Важливо, що згідно з прогнозом, 62 країни характеризуватимуться поступовим зменшенням чисельності іммігрантів відносно власного населення. До таких країн також належать Іспанія та Ліван.

За прогнозом, до кінця періоду 2015–2030 рр. залишаться лише 49 країн зі зростанням питомої ваги імігрантів. Причому їх склад дещо зміниться. Наприклад, Іспанія та Ліван перейдуть до їх числа. Відповідно, до країн із від’ємним приростом питомої ваги імігрантів в цей період можна віднести вже 68 країн (ще одна країна – Куба – зберігатиме стабільність щодо питомої ваги мігрантів). Причому збільшення питомої ваги імігрантів за цей період хоча б понад 2 % прогнозується лише в 14 країнах. Серед країн, у яких питома вага імігрантів значно збільшиться, виділяються такі: ОАЕ (зростання більше, ніж удвічі), Саудівська Аравія та Швейцарія (зростання понад 10 %), Бельгія, Сінгапур, Нідерланди, Афганістан, ПАР, Таїланд (зростання на 4–8 %). Цікаво, що незважаючи на алармістські прогнози [15], Великобританія за період 2015–2030 рр. буде зберігати позиції країни із майже незмінним значенням питомої ваги імігрантів на рівні близько 10–11 %.

Звернемо увагу на те, що в деяких країнах – наприклад, Румунії чи Португалії, прогнозований приріст питомої ваги імігрантів (відповідно, на 9,6 % та 4,8 %) не супроводжується значним збільшенням абсолютної кількості імігрантів, а пов’язаний більшою мірою зі зменшенням кількості власного населення.

Особливість нашого підходу до побудови моделі, за якого кожна країна розглядається і як потенційний постачальник мігрантів, і як потенційний реципієнт мігрантів, дала змогу винайти кілька несподіваних, на перший погляд, напрямків міграції, які мають неабиякі перспективи зростання. Наш прогноз показує, що, наприклад, Афганістан неминуче поступово стає місцем тяжіння для кількох мільйонів імігрантів. Згідно з прогнозом, питома вага імігрантів в Афганістані поступово збільшиться з 1 % в 2015 р. до 6 % в 2030 р. В абсолютних числах це означає збільшення кількості імігрантів з 400 тис до 2,6 млн. Значну частину цих мігрантів – понад 2 млн осіб – складатимуть емігранти із сусіднього Пакистану.

Описаний нами феномен іміграційного тяжіння до Афганістану дає змогу стверджувати, що ситуація міграційних потоків уже відходить та поступово і далі буде відходити від звичної для публіцистики моделі «бідний Південь» – «багата Північ». До того ж аналіз прогнозів парних міграцій між країнами показує, що вже зараз відбувається та буде нарощуватись міграція «бідні країни» ⇒ «бідні країни з іншими умовами життя». Крім того, продовжить нарощуватись міграція по лінії «бідні країни» ⇒ «середні країни» та «середні країни» ⇒ «багаті країни». А також вимальовуються та поступово наростають окремі лінії міграцій «середні країни» ⇒ «середні країни з

іншими умовами життя» та «багаті країни» \Rightarrow «середні та багаті країни з різними умовами життя». Цей висновок цілком кореспондує з результатами досліджень С. R. Parsons, R. Skeldon, T. L. Walmsley та L. A. Winters [16].

Результати прогнозування за високим та низьким прогнозними сценаріями ООН у загальних рисах повторюють описаний нами прогноз за середнім сценарієм. Водночас спостерігається дещо відмінна амплітуда прогнозованих значень у масштабі світу та окремих країн.

У масштабі світу, згідно з високим сценарієм, до 2030 р. прогнозована кількість міжнародних мігрантів складе майже 256 млн осіб. У відсотках до загальної кількості населення Землі, згідно з високим сценарієм ООН, частка мігрантів складатиме в 2030 році 2,9 %. Тобто у відсотках дещо більше, ніж за середнім сценарієм.

За низьким сценарієм до 2030 р. прогнозована кількість міжнародних мігрантів складе 253 млн осіб. У відсотках до загальної кількості населення Землі згідно з низьким сценарієм ООН частка мігрантів складатиме в 2030 р. 3,1 %, тобто у відсотках майже стільки, скільки за середнім сценарієм.

Отже, можемо констатувати, що побудова прогнозу міграційних потенціалів за всіма трьома сценаріями народонаселення ООН є залишковою та малоінформативною. Для цілей середньострокового прогнозування достатньо спиратись на середній сценарій.

Зазначимо, що наш прогноз вказує на велику розбіжність між кількістю дійсних мігрантів та тих, хто бажає, чи бажав би емігрувати. Отже, з 700 млн осіб, які, згідно з дослідженням Gullup Inc [17], хотіли б мігрувати, понад 90 % згідно з нашим прогнозом до 2030 р. залишаться вдома.

Під час побудови моделі та її верифікації було з'ясовано, що, незважаючи на те, що враховані в ній 118 країн охоплюють понад 97 % населення Землі, сукупна чисельність мігрантів усіх парних міграційних відносин цих країн станом на 2015 р. становить близько 80 % усієї кількості міжнародних мігрантів [stock of migrants]. Так само, враховуючи дані початку 2000-х років, внесок взятих до аналізу 118 країн до обсягу загального міграційного потоку у світі складає понад 80 % від загальної чисельності мігрантів світу в цей період. Позитивним моментом є те, що за даними 1990–2015 рр. міграційні потоки в обраній нами системі зі 118 країн постійно охоплювали близько 80 % усіх міграційних потоків світу. Отже, запропонована нами модель здатна цілком адекватно відображати загальний приріст обсягів міжнародних мігрантів у світі з відповідною поправкою. Але, виявляється, сукупність понад 100 дрібних країн має суттєвий (майже 20 %) внесок у глобаль-

ний розподіл міграційних потоків. Отже, одним із важливих напрямів подальшого вдосконалення запропонованої нами моделі вважаємо включення до аналізу та системи прогнозу усіх 232 країн світу.

Необхідно зазначити, що прогнози, побудовані за нашою моделлю щодо легальної міграції, закладають також ґрунт для середньо- та довгострокового прогнозування обсягів та напрямків нелегальної міграції, оскільки є очевидною та майже загальноприйнятою думка про те, що нелегальна міграція добре корелює з обсягами наявних діаспор.

Загалом можна констатувати, що прогнозні обсяги та потоки міжнародної міграції не становитимуть додаткової небезпеки для світового політичного процесу, хоча дезінформування населення окремих країн щодо кількості іммігрантів здатне сприяти дестабілізації політичного процесу. Тому важливим є максимальне інформування широкого загалу щодо даних цього прогнозу, бо це важливий елемент збереження політичної стабільності та певного нівелювання прямих настроїв у сучасних суспільствах, особливо країн, які традиційно (і, як було показано, не дуже правильно) сприймаються як країни-приймачі мігрантів.

Література:

1. Davis K. Social Science Approaches to International Migration // *Population and Resources in Western Intellectual Traditions* / edited by M. S. Teitelbaum, J. M. Winter. N.Y.: The Population Council, 1988. pp. 245–261.

2. Alvarez-Plata P., Brücker H. and Siliverstovs B. Potential Migration from Central and Eastern Europe into the EU-15: Report for the European Commission. Berlin: DG Employment and Social Affairs, 2003.

3. Raymer J. et al. Integrated Modelling of European Migration. *Journal of the American Statistical Association*. 2013. 108 (503). P. 801–819. URL: <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/01621459.2013.789435>

4. World Population Prospects: The 2002 Revision. United Nations Department of Economic and Social Affairs, Population Division. Vol. III: Analytical Report, 122. URL: http://www.un.org/esa/population/publications/wpp2002/WPP2002_VOL_3.pdf

5. World Population Prospects: The 2015 Revision. United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, 2015. DVD Edition, File MIGR/2. URL: <http://www.un.org/en/development/desa/population/migration/data/empirical2/migration-flows.shtml#>

6. International migrant stock, total. The World Bank. URL: <http://api.worldbank.org/v2/en/indicator/SM.POP.TOTL?downloadformat=excel>

7. Trends in International Migrant Stock: Migrants by Destination and Origin: United Nations database, POP/DB/MIG/Stock/Rev.2015. United Nations, Department of Economic

and Social Affairs. URL: <http://www.un.org/en/development/desa/population/migration/data/empirical2/migrationflows.shtml#>

8. Global International Migrant Stock: The UK in International Comparison. The migration observatory at the University of Oxford (08 AUG 2014). URL: <http://www.migration-observatory.ox.ac.uk/resources/briefings/global-international-migrant-stock-the-uk-in-international-comparison/>

9. Trends in International Migrant Stock: The 2013 revision: United Nations database, POP/DB/MIG/Stock/Rev.2013. United Nations, Department of Economic and Social Affairs. URL: <http://www.un.org/en/development/desa/population/migration/data/estimates2/estimatestotal.shtml>

10. Mykola Polovyi. Personal site. URL: <http://myko.name/forecasts>

11. Massey D. Why Does Migration Occur? A Theoretical Synthesis. The Handbook of International Migration: The American Experience / ed. Ch. Hirschman, P. Kasinitz, J. De Wind. New York: Russell Sage Foundation, 1999. Pp. 34–52.

12. Massey D. S. et al. Return to Aztlan: The Social Process of International Migration from Western Mexico. Berkeley, Los Angeles: University of California Press, 1987. Pp. 42–44.

13. Gurak D. T., Caces F. Migration Networks and the Shaping of Migration Systems. International Migration Systems / ed. M. M. Kritz, L. L. Lim, H. Zlotnik. Oxford: Clarendon Press, 1992. Pp. 150–176.

14. Коротаев А. В., Зинькина Ю. В. Прогнозирование социополитических рисков: ловушка на выходе из мальтузианской ловушки. *Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер»*. 2010. Вып. 36. С. 101–102.

15. Global International Migrant Stock: The UK in International Comparison (08 AUG 2014). The migration observatory at the University of Oxford. URL: <http://www.migration-observatory.ox.ac.uk/resources/briefings/global-international-migrant-stock-the-uk-in-international-comparison/> (дата звернення: 13 квітня 2019).

16. Parsons Christopher R. et al. Quantifying International Migration: A Database of Bilateral Migrant Stocks. Policy Research Working Paper; No. 4165. (World Bank, Washington, DC, 2007). URL: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/7244>, 21 (дата звернення: 3 квітня 2019).

17. Esipova Neli et al. The World's Potential Migrants: Who They Are, Where They Want to Go, and Why It Matters. Gallup. URL: https://www.imi.ox.ac.uk/news/presentation-available-from-gallup-seminar-on-worlds-potential-migrants/gallup_whitepaper_migration-1.pdf (дата звернення: 13 квітня 2019).

1.2. СУЧАСНІ МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ

Пачос Ю. В.

Міграційні процеси – невід’ємна частина розвитку людської цивілізації. Неодноразово в історії ці процеси ставали каталізаторами створення нових держав, формування націй та етносів (наприклад, Велике переселення народів, створення США як держави мігрантами) [27, с. 32]. За сучасних умов роль міграції змінилася. Якщо раніше міграційні процеси обумовлювали розвиток економіки, визначали демографічні процеси, впливали на політику, то сьогодні міграція стає індикатором ефективності державних політик країн-донорів та країн-реципієнтів. Міграційні процеси стають результатом державної політики в соціально-економічній, культурній, освітній сферах, показником ефективності діяльності державних інститутів, формують позиції держав у світі.

Світові тренди вказують на подальше зростання мобільності населення у світі, особливо міграції висококваліфікованих фахівців. Адже глобалізація світових процесів, стирання кордонів між державами, поява глобальних впливових міст – усе це створює умови для спрощення рухливості населення світу. А сучасні інформаційно-комунікаційні технології є простором творення мотивацій до міграції людей, які спрямовані на успіх або на мінімізацію втрат [52]. За таких зовнішніх умов світу та внутрішніх чинників кожної держави мотивації до міграції зростатимуть і будуть тривалий час одним з визначальних трендів світового розвитку, особливо у сфері політики та економіки.

Комплексний аналіз сучасних міграційних процесів в Україні, теоретичні та прикладні аспекти трудової міграції, оцінка масштабів міграції та впливу на демографічний, соціально-економічний, політичний розвиток, прогнозування міграційних процесів, дослідження імміграції в Україну та інтеграції іммігрантів стали предметом наукових пошуків українських вчених Т. А. Драгунової [13], Е. М. Лібанової [29, 30], О. А. Малиновської [32, 33, 34], О. В. Позняка [39, 40], О. У. Хомри [53] та когорти інших дослідників: демографів, політологів, міжнародників.

Зі здобуттям Україною незалежності та її громадянами права вільно пересуватися кардинально змінились напрями та види міграцій. Підписання Угоди про асоціацію з ЄС та отримання безвізового режиму у 2017 р. стали каталізатором багатьох реформ, зокрема у сфері міграційної політики. Однак анексія Криму та війна на Сході викликали значні вимушені внутрішні

переміщення населення, економічну кризу та зміни у міграційних потоках за кордон. Тобто міграційні процеси за сучасних умов мають не тільки вплив на економіку, суспільство, розвиток держави загалом, а й самі є результатом державної політики в тій чи іншій сфері суспільного життя та стають показником ефективності інститутів державної влади.

Внутрішні та зовнішні переміщення населення стають результатом державної політики України, а також результатом міграційних політик інших держав світу. Міграцією розуміємо як переміщення населення, які супроводжуються зміною місця проживання та / або місця роботи поза межами батьківщини. За напрямками міграції можуть бути внутрішніми та зовнішніми. За причинами, що спонукають населення України до міграції (і внутрішньої, і зовнішньої) можна виокремити такі групи міграцій: економічна – трудова як підвид (пошук більш високооплачуваної роботи, кращих умов ведення бізнесу), соціальна (шлюб, пошук кращих умов життя, прагнення до самореалізації), культурна (повернення на батьківщину предків), політична (політичні переслідування), військова (переміщення внаслідок збройних конфліктів), освітня (навчання в закладах вищої освіти, довготривалі стажування), екологічна (переміщення через забруднення території).

Щодо політико-правового регулювання міграцій в Україні. Нормативно-правову базу регулювання міграційних процесів в Україні становлять: Конституція України, законодавство України (закони та підзаконні акти) та міжнародні правові акти регулювання міграцій, ратифіковані Україною.

Положення Конституції України щодо міграції є демократичними, відповідають рекомендаціям ООН, Ради Європи, МОМ, МОП, УВКБ ООН, Організації з безпеки і співробітництва в Європі та інших міжнародних організацій у міграційній сфері. Найважливішим є положення, в якому закріплено право особи вільно залишати Україну, а для громадян України також вільно повертатися в Україну. У п. 10 ст. 92 Конституції України закріплено той факт, що винятково законами визначаються основи регулювання демографічних і міграційних процесів, і винятково законами встановлюється порядок утворення і функціонування вільних та інших спеціальних зон, що мають міграційний режим, відмінний від загального.

Отже, визначивши головні правові засади міграційної політики, Конституція України забезпечила подальший розвиток нормативно-правової бази щодо регулювання внутрішніх та зовнішніх міграційних процесів.

До прийняття Конституції України у 1994 р. Верховною Радою були затверджені два важливі закони: «Про порядок виїзду з України і в'їзду в

Україну громадян України» [14] та «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» [15], що регулювали питання, пов'язані з переміщенням населення.

У 2001 р. було прийнято кілька законів України, що регулюють процеси міграції: «Про громадянство» [16], «Про імміграцію» [17], «Про біженців» [18]. Цими законами були визначені основні терміни, врегульовані правові статуси та їх змістове наповнення в контексті правового захисту.

У 2003 р. нормативно-правова база з міграції була поповнена Законом України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання» [22].

За умов трансформації політичної системи, економічних перетворень та соціальних змін особливо гострим постає питання врегулювання саме трудової міграції. Трудова міграція в Україні регламентується низкою законів, постанов та міждержавних угод. У першій половині 1990-х рр. Україна уклала угоди про працевлаштування і соціальний захист громадян спільно з Молдовою, Російською Федерацією, Білоруссю, Вірменією, В'єтнамом, Польщею, Латвією та Литвою.

Активізувався процес врегулювання міграційних процесів після 2010 р. У травні 2011 р. Указом Президента України було затверджено Концепцію державної міграційної політики України [42], пізніше – План заходів з реалізації Концепції [41]. У 2011 р. Верховна Рада України прийняла у нових редакціях закони «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» [23] та «Про біженців та осіб, які потребують додаткового чи тимчасового захисту» [19].

У липні 2012 р. було прийнято новий Закон України «Про зайнятість населення» [21], в якому було вперше подано визначення терміна «трудова міграція», а також введено в дію низку нормативно-правових норм регулювання трудової міграції.

Наступна хвиля активної законотворчості у сфері міграційної політики спостерігається після 2014 р., що було обумовлено виконанням Україною зобов'язань щодо виконання Плану дій з лібералізації візового режиму з ЄС.

У листопаді 2015 р. був прийнятий довгоочікуваний Закон України «Про зовнішню трудову міграцію», яким Україна як держава вперше задекларувала готовність захищати права та інтереси своїх громадян, що працюють закордоном, а також продемонструвала зацікавленість в поверненні мігрантів до України та готовність створити умови для реінтеграції мігрантів та їх сімей.

Влітку 2017 р. Кабінетом міністрів України була схвалена Стратегія державної міграційної політики України на період до 2025 року [46], яка

враховує чинники, що впливають на міграційні процеси в державі (трудова міграція, еміграція, вимушене внутрішнє переміщення з тимчасово окупованої території і зони АТО).

Внутрішні міграційні процеси в Україні фактично ніколи не були предметом окремого державного регулювання. Внутрішні міграції не впливають на кількість і склад населення, не спричиняють втрату трудового потенціалу та людського капіталу держави, але є не менш важливими в контексті соціально-економічного розвитку і національної безпеки.

Особливо гостро питання врегулювання внутрішніх міграцій постало в зв'язку з анексією Криму та військовими діями на Сході України. Адже вперше в історії України люди змушені були покидати свої домівки та мігрувати в інші регіони.

У першому стратегічному документі стосовно міграції – Концепції державної міграційної політики (2011 р.) – внутрішня міграція не значилась у стратегічних пріоритетах міграційної політики України. Окремих питань внутрішньої міграції законодавці торкалися в Стратегії демографічного розвитку період до 2015 р. [45]. Питання внутрішньої міграції було порушено в Державній стратегії регіонального розвитку на період до 2020 р. [43].

Щодо власне категорії переселенців «внутрішньо переміщені особи» (далі – ВПО), то законодавча база щодо регулювання їх переміщень, обліку та інтеграції повільно, але поповнюється. Схвалений Верховною Радою у 2014 р. Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» [20] вводить до загального дискурсу власне поняття «внутрішньо переміщена особа», а також регулює захист прав та свобод громадян України, що вимушено покинули територію Криму, окуповані частини Донецької і Луганської областей.

Наприкінці 2017 р. урядом України була схвалена Стратегія інтеграції внутрішньо переміщених осіб та впровадження довгострокових рішень щодо внутрішнього переміщення на період до 2020 року [47]. Однак, незважаючи на спроби врегулювати питання правового статусу ВПО, багато нагальних питань, зокрема і щодо житла, реєстрації, права голосувати на місцевих виборах, залишаються відкритими.

Важливою складовою частиною нормативно-правової бази регулювання міграційних процесів є міжнародні акти, ратифіковані Україною. Це декларації (Загальна декларація прав людини, Декларація Міжнародної організації праці основних принципів та прав у світі праці); міжнародні конвенції, хартії (Європейська конвенція про правовий статус трудящих-мігрантів, Конвенція про статус біженців, Європейська соціальна хартія).

Щодо внутрішніх міграційних процесів. До початку війни на Сході України територіальна мобільність українців до війни була невисокою порівняно зі світовими трендами міграції, де внутрішні переселення є важливим складником збалансування ринку праці та динамічного розвитку економіки розвинутих країн [27].

Сучасні внутрішні міграційні процеси в Україні мають низку тенденцій та особливостей. Переважно міграція всередині країни є внутрішньорегіональною і міжрегіональною. До такої міграції українців спонукають економічні чинники. Переважно економічні чинники спонукають українських громадян здійснювати внутрішню міграцію.

Внутрішньорегіональна міграція – це переміщення населення з сільських поселень до міських у тій самій області. Це прояв тенденції зростання урбанізованості регіонів України. Населення рухається з депресивних регіонів у ті, які динамічно розвиваються, з сільської місцевості в міста та розвинуті промислові центри. Внаслідок цього сільське населення України у період 2012–2016 рр. щороку скорочується на 0,1 % на користь зростання міського населення [10]. Особливістю внутрішньорегіональної, зокрема трудової, міграції, так званої «маятникової міграції», є поїздки на роботу, що не тягнуть за собою зміну місця проживання, а лише переміщення на роботу в сусідній населений пункт.

Міжрегіональна міграція становить більше третини обсягів міграції всередині країни (36 % у 2003 р., 37 % у 2008 р. та 39 % у 2012 р.) та переважно скерована до найбільших міст України – Києва, Львова, Харкова, Дніпра, Одеси. Внаслідок такого міграційного руху скорочується населення сільської місцевості Заходу і Півночі України [12].

Варто зазначити, що чоловіки частіше беруть участь у внутрішній міграції (62 %), ніж жінки (38 %), і ця тенденція буде продовжуватися в найближчому майбутньому [8].

За умов анексії Криму та початку війни на Сході України у 2014 р. в Україні з'являється нова хвиля внутрішньої міграції та тип внутрішніх мігрантів – внутрішньо переміщені особи з тимчасово окупованих територій та районів проведення антитерористичної операції. За даними Державної міграційної служби, станом на 31 грудня 2014 р. загальна кількість таких осіб, з урахуванням переміщених у межах Донецької та Луганської областей, становила близько 630 тис. осіб [10]. За даними ООН кількість біженців і внутрішньо переміщених осіб в Україні значно вища – 1,8 млн осіб з урахуванням тих, хто переїхав в інші регіони України, та тих, хто виїхав за межі країни [29, с. 12].

Щодо зовнішньої міграції українців. Аналізуючи міграційну динаміку українців за період незалежності, можна дійти певних висновків. У перші роки незалежності України спостерігалось різке зростання міграційного приросту до рівня +288,1 тис. осіб (+5,5 %), у наступні два роки відбувся надзвичайно різкий спад – до –140 тис. осіб або –2,8 % у 1994 р. [40]. На початку XXI ст. негативне сальдо почало зменшуватись, а у 2005 р. було зафіксовано позитивне міграційне сальдо (+4,6 тис. осіб), ця тенденція спостерігається і в наступні 12 років. (табл. 1.2.1).

Таблиця 1.2.1 – Міграційні потоки в Україну й з України за даними Державної служби статистики за 2002–2017 рр. [26]

Роки	Кількість тих, хто прибув в Україну	Кількість тих, хто вибув з України	Сальдо міграції
2002	42 473	76 264	-33 791
2003	39 489	63 699	-24 210
2004	38 567	46 182	-7 615
2005	39 580	34 997	4 583
2006	44 227	29 982	14 245
2007	46 507	29 669	16 838
2008	37 323	22 402	14 921
2009	32 917	19 470	13 447
2010	30 810	14 677	16 133
2011	31 684	14 588	17 096
2012	76 361	14 517	61 844
2013	54 100	22 187	31 913
2014	42 698	21 599	21 099
2015	30 659	21 409	9 250
2016	14 311	6 465	7 846
2017	28 360	20 234	8 126
Всього	630 066	458 341	-

Дані Державної служби статистики України не відображають реальну ситуацію із зовнішньою міграцією українців, адже Державна служба статистики використовує лише дані щодо зміни реєстрації місця проживання і не враховує зовнішню трудову, освітню, соціальну міграцію, нелегальні міграції, а також переміщення, пов'язані з анексією Криму та війною на Сході України.

В Україні більше ніж за 20 років незалежності так і не налагоджено систему обліку міграцій з України. Офіційна статистика не враховує тимчасових та сезонних трудових мігрантів, тих, хто виїхав на навчання або стажування, а також нелегальну та напівлегальну міграцію.

Міграційні потоки з України мають різні вектори та причини, що визначають їх переміщення. Аналізуючи міграційні профілі України, опубліковані

Державною службою статистики, за 2010–2016 рр. можна прослідкувати, до яких країн найчастіше виїжджають громадяни України (з різною метою) (табл. 1.2.2) [28, с. 28; 35, 36, 37, 38].

Таблиця 1.2.2 – Дані про виїзд громадян України за кордон по найбільш відвідуваних країнах світу (країни, які відвідали понад 100 000 українських громадян у 2010–2016 рр.)

Країна	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	Всього
Польща	4 038 219	5 133 253	5 787 078	7 018 179	7 672 751	9 519 193	10 133 129	49 309 802
Росія	5 450 385	5 729 649	6 104 406	6 222 081	4 713 731	4 161 055	4 106 363	36 487 670
Угорщина	1 798 628	1 732 483	1 762 567	1 900 597	2 152 588	2 442 186	2 896 926	14 685 975
Молдова	1 902 351	2 237 003	2 180 027	2 401 214	2 425 884	1 731 628	1 692 458	14 570 565
Білорусь	1 193 177	1 632 976	1 722 523	1 776 374	1 608 651	1 390 854	1 191 929	10 516 484
Румунія	515 585	567 557	559 134	802 377	530 347	4 161 055	916 667	8 052 722
Туреччина	511 852	656 476	597 711	605 075	476 011	538 878	949 919	4 335 922
Словаччина	392 584	430 141	510 278	571 274	656 146	755 291	886 126	4 201 840
Єгипет	344 327	309 645	299 837	338 308	402 577	352 870	420 335	2 467 899
Німеччина	397 662	373 004	382 619	377 777	310 176	295 483	299 063	2 435 784
Італія	123 106	140 548	155 269	193 605	174 843	116 242	125 992	1 029 605
ОАЄ	69 912	114 358	151 526	211 013	162 124	137 905	158 357	1 005 195
Ізраїль	73 965	138 737	143 358	126 803	119 197	130 416	147 213	879 689

Протягом останніх шести років лідерами були 13 країн, до яких виїжджало більше 100 000 українців щороку. З них п'ять країн користувались найбільшим попитом серед українських громадян – це Польща, Росія, Угорщина, Молдова і Білорусь. До 2013 р. до Російської Федерації був спрямований найбільший потік українців, але з 2013 р. поступово зростає кількість українців, які виїжджають до Польщі.

Протягом 2014–2016 рр. українців до Польщі виїжджає удвічі більше, ніж до Росії. Звичайно, на такі показники вплинула анексія Криму та російсько-українська війна. Окрім того, держави, які лідирують у списках найбільш відвідуваних українцями країн, провадять на рівні державної політики залучення та заохочення мігрантів, особливо трудових, з метою вирішення своїх внутрішніх проблем, пов'язаних із відновленням людського та трудового ресурсів.

Останнє соціологічне опитування щодо міграційних настроїв українців, проведене групою «Рейтинг», демонструє, що третина населення України має бажання поїхати за кордон на постійне місце проживання. Причинами, що спонукають думати про еміграцію, українці називали сподівання отримати кращі умови для життя – 64 %, бажання забезпечити краще майбутнє для дітей – 34 %, відсутність достойної роботи в Україні – 23 %, бажання отримати кращу освіту – 12 %. Менше 10 % вказали причинами відсутність

безпеки в Україні, можливість отримати краще медобслуговування, кращі умови ведення бізнесу, бажання самореалізації, сімейні обставини. Через ціннісний конфлікт та політичні переслідування бажають виїхати не більше 1 % опитаних [11]. Більшість причин міграції з України – економічні та соціальні, що результують у значний приріст трудової і освітньої міграції, зокрема до Польщі. Забезпечення гідних економічних, соціальних, освітніх, культурних та інших умов є зоною діяльності та відповідальності державних інститутів.

Трійка країн – Польща, Росія, Угорщина – є сусідніми та близькими до України за різними ознаками, що створюють сприятливі умови для збільшення міграційних потоків до цих країн (наприклад, це мова, чисельні національні меншини, що компактно проживають на території України, спільність історії та історична пам'ять, тісні родинні зв'язки, походження).

Однак за сучасних умов найбільшу роль у зростанні міграції українців до цих країн відіграє державна політика – цілеспрямований комплекс заходів, рішень та дій інститутів влади по заохоченню українців до переміщення, особливо репатріації своїх співвітчизників, з метою поповнення власного людського капіталу та трудових ресурсів.

Росія, яка протягом 20 років була на першому місці за кількістю українських мігрантів, ще з 1990-х рр. на законодавчому рівні закріпила підтримку своїх співвітчизників за кордоном, а у 2012 р. наказом Президента РФ створено некомерційну організацію «Фонд підтримки і захисту співвітчизників, що проживають за кордоном», засновниками якої є Міністерство закордонних справ Росії та Федеральне агентство «Росспівробітництво». Основною метою Фонду проголошено надання правової та іншої необхідної допомоги у разі порушення їх прав, свобод і законних інтересів відповідно до загально-визнаних принципів і норм міжнародного права в сфері захисту прав людини [49]. Росіяни за кордоном, а також російськомовне населення інших країн, завжди сприймалось Російською Федерацією як інструмент просування національних інтересів, а також впливу на внутрішньополітичний дискурс та економічне становище тих країн, де вони проживають. На жаль, результатом такої державної політики стало не тільки зростання кількості мігрантів, а й анексія Криму та війна на Донбасі.

Саме через військову агресію Росія поступово втрачає свою привабливість для українських мігрантів, а українці переорієнтовуються на країни ЄС, зокрема на Польщу та Угорщину, які також ведуть виважену політику щодо іммігрантів з України. У Конституції **Угорщини** закріплено зобов'язан-

ня держави опікуватися співвітчизниками за кордоном, створено потужну законодавчу базу (до 200 нормативно-правових актів), а з 2010 р. працює Міністерство у справах зарубіжних угорців, що контролює усю роботу зі співвітчизниками за кордоном [33, с. 138–139]. Поступово та цілеспрямовано Угорщина надає пільги (освітні, економічні, соціальні) для зарубіжних угорців, також для них із 2011 р. вступила в силу спрощена процедура отримання угорського громадянства. Українці на Закарпатті масово почали отримувати угорські паспорти, водночас залишаючись громадянами України. На 2015 р. 94 тисячі жителів Закарпатської області отримали паспорти Угорщини [31], а у березні 2017 р. президент Угорщини В. Орбан запропонував Президенту України П. Порошенку офіційно визнати подвійне громадянство на Закарпатті [50]. Такі дії сусідніх держав становлять серйозну загрозу не тільки для втрати людського капіталу, а і втрати територій, та загрожують національній безпеці України.

Польща протягом останніх 15 років зіштовхується з проблемою відтоку своїх громадян до країн Євросоюзу та гостро відчуває нестачу робочої сили. Незважаючи на поширення останнім часом антиіммігрантських настроїв у Польщі, все ж частина поляків розуміє роль українських іммігрантів для економіки їх країни [2]. Адже фактично українські мігранти заповнюють робочі місця тих поляків, які іммігрували до інших країн ЄС у пошуках роботи та кращих умов життя.

Україну та Польщу пов'язує територіальна близькість, спільність історії та історичної пам'яті, спорідненість мов та культур, родинні зв'язки, а також донедавна добросусідські відносини та взаємна підтримка на міжнародній арені. Після розпаду Радянського Союзу міграційні процеси між країнами посилились. Особливістю міграційних процесів стала їх регіональність – більшу частину мігрантів складають жителі західних областей України, що пояснюється близьким розташуванням до кордону, знанням польської мови, історичною пам'яттю.

Основними причинами вибору Польщі як місця проживання або місця роботи для українських мігрантів є соціальні, культурні, освітні, економічні / трудові. Відповідно такі ж типи міграції до Польщі є найпоширенішими. Наймасовішою, звісно, є економічна та трудова міграція. Причини міграції лежать у площині національних державних політик України і Польщі.

За даними Європейської комісії населення Польщі до 2060 р. скоротиться на 5 мільйонів осіб, а нація стрімко старіє і кожен третій поляк буде старше 65 років [3]. Тобто Польща у зв'язку з негативними демографічними та влас-

ними міграційними тенденціями провадить продуману політику залучення мігрантів з інших країн, зокрема України. Розглянемо причини міграції та політику Польщі щодо кожної сфери.

1. Соціальні (родинні зв'язки, возз'єднання родини). Так, наприклад, законодавство Польщі передбачає спеціальний порядок для іноземців, який дозволяє в'їзд і проживання до однієї з держав Європейського союзу членів сім'ї іноземця, який законно проживає в цій державі з метою збереження єдності сім'ї, тобто возз'єднання сім'ї [9, с. 8].

2. Культурні (повернення на батьківщину предків, релігійні причини). У 2000 р. сейм Польщі прийняв закон про репатріацію, яким визначався порядок повернення поляків на батьківщину. У 2017 р. до закону були внесені зміни, що значно спростили процедуру та умови повернення поляків: репатріантом є особа, яка прибула до Польщі на підставі польської національної візи та має намір залишитися в цій країні назавжди. Створені спеціальні державні органи, які опікуються репатріантами, а також центри мовної адаптації, передбачена матеріальна допомога, податкові пільги та забезпечення житлом [7]. У 2017 р. до Польщі повернулося 260 репатріантів із Казахстану, Росії, Узбекистану та України [51]. Завдяки внесеним до закону про репатріацію змінам передбачається, що число поляків, які повернулися, зростатиме.

3. Освітні (навчання в закладах вищої освіти, довготривалі стажування). За даними аналітичного центру CEDOS динаміка зростання кількості українців на навчання в закордонних університетах з 2009 по 2015 роки склала 129 %. Причому 2/3 цього приросту склали саме українці, які навчаються в польських університетах [44]. Якщо у 2008–2009 н. р. у польських ВНЗ навчалось 2 831 українець, то у 2015–2016 н. р. – 30 589 осіб, що складає понад 53 % усіх іноземних студентів у Польщі [6]. Вибір Польщі студентами обумовлений близькістю за мовною ознакою, великою діаспорою та власне присутнім «ефектом країни» – країни з високими витратами на освіту та високими потенційними доходами студентів.

Польські університети наприкінці 1990-х рр. – початку 2000-х рр. розгорнули вражаючі рекламні та рекруторські кампанії. Крім того, польський уряд один з перших у 1990-х рр. започаткував стипендіальні програми для навчання українців, і їх кількість зростає.

Натомість в Україні масштабне реформування освіти почалося кілька років тому, а до того: фінансування освіти відбувалося за залишковим принципом, більша частина його витрачалася на оплату праці, а не на інноваційний розвиток; до недавнього часу фактично була відсутня цілісна концепція

та стратегія розвитку освіти; система оцінювання якості освіти в Україні; попри намагання реформувати освіту провідною залишається тенденція щодо зволікання надання вишам повноцінної автономії, гальмування реформ, створення перепон у прийнятті нових законодавчих актів тощо.

4. Економічні та трудові (пошук високооплачуваної роботи, більш сприятливих умов ведення бізнесу, покращення матеріального становища тощо). Українці обирають Польщу місцем працевлаштування або їдуть туди з метою «човникової торгівлі».

Тренд 1990-х рр. «човникова торгівля» з Польщею, звичайно, поступово втратив свої початкові оберти. В Україні з метою боротьби з контрабандою з 1 січня 2018 р. почали діяти внесені до Податкового кодексу обмеження щодо безмитного ввезення товарів. Такі зміни викликали серйозний спротив у жителів прикордонних із Польщею областей, адже саме «човникові» торговці постраждають найбільше [48]. І, очевидно, цей вид міграції й надалі занепадатиме.

Найбільшу групу мігрантів становлять трудові мігранти, які поділяються на підгрупи: 1) трудові мігранти, які повернулися до України; 2) короткострокові трудові мігранти; 3) працівники-емігранти [24]. 38,9 % від загальної кількості трудових мігрантів протягом 2015–2017 рр. обирали місцем працевлаштування Польщу, 26,3 % – Російську Федерацію, 11,3 % – Італію.

У 2015 р. Національний банк Польщі провів масштабне дослідження щодо українських мігрантів у Польщі. Було підтверджено гіпотезу, що зростання хвилі мігрантів з України пов'язане з різким погіршенням політичної та економічної ситуації в Україні, тому до Польщі почали їздити українці, які раніше ніколи не в'їжджали, зокрема й вихідці з окупованих територій України. 41,3 % опитаних респондентів у 2014–2015 рр. вперше приїхали до Польщі з метою працевлаштування [4].

Через невиважену державну політику України протягом 2015–2016 рр. спостерігалось різке зростання кількості заробітчан у Польщі. Насамперед це було спричинено анексією Криму та війною на Сході України, що потягло за собою ускладнення соціально-економічного становища, економічну кризу. Крім того, ті, хто був змушений покинути свої домівки у Криму, Донецькій та Луганській областях, внутрішньо переміщені особи (ВПО), також почали шукати шляхів покращення умов життя через невизначеність на законодавчому рівні свого статусу, відсутність державної підтримки ВПО, незаконні обмеження та позбавлення окремих прав та свобод (перевірки щодо підтвердження статусу ВПО, позбавлення права голосувати на місцевих виборах тощо).

Українська дослідниця О. А. Малиновська вважає, що виїзди українців з метою працевлаштування у сусідній державі поділяються на дві нерівні групи [34, с. 35]. Перша з них – це відносно нечисленне працевлаштування на більш-менш тривалий час, здебільшого фахівців, вчителів, медиків, кваліфікованих робітників. До того ж Польща сприяє та заохочує їх працевлаштування, адже таким категоріям не потрібний дозвіл для працевлаштування.

Друга категорія – це українські заробітчани, які працюють сезонно та тимчасово у Польщі. До 2018 р. діяла спрощена процедура отримання дозволів на роботу, і так, наприклад, у 2015 р. українцям було видано 763 тис. запрошень на роботу з 788 тис. їх загальної кількості [4, с. 6]. Цей показник перевищив показник 2013 р. на 104,5 %, а в попередні роки він ледве перевищував відмітку 200 тис. З метою зменшення відсотка нелегального працевлаштування з 1 січня 2018 р. змінено порядок отримання дозволів на сезонні та тимчасові роботи, до того ж вони стають платними.

Однак залишається в дії норма щодо легальної роботи іноземця у Польщі протягом щонайменше 5 років на підставі віз та / або дозволу на проживання на визначений строк, дає право іноземцю звернутися в органи влади відповідно до місця проживання із заявою про видачу дозволу на поселення. Водночас у грудні 2017 р. Президент Польщі підписав закон, згідно з яким іноземці поза ЄС зможуть отримати посвідку на тимчасове перебування у Польщі за умов перенесення в країну підприємства з іншої держави [5]. Цей захід спрямований на заповнення нових робочих місць.

Крім усіх перелічених заходів державної політики Польщі, варто підкреслити, що набуття чинності у 2008 р. закону «Про карту поляка» було найважливішим стратегічним кроком у польській політиці залучення мігрантів. Карта поляка була введена з метою компенсації моральних та матеріальних втрат колишнім польським громадянам та їхнім нащадкам, які вимушено внаслідок зміни кордонів опинилася поза межами батьківщини. Закон передбачає видачу карти поляка громадянам країн СНД та Балтії польського походження. Цей документ дає можливість безкоштовно отримати тривалу багаторазову національну візу, а після приєднання Польщі до Шенгенської зони – візу категорії D, що дає змогу вільно пересуватися нею.

Фактично карта поляка є дієвим інструментом відновлення людських і трудових ресурсів Польщі. Її отримання має низку переваг (можливість перебування на території Польщі без дозволів на роботу; легальне працевлаштування без оформлення дозволу на роботу; ведення бізнесу на тих самих умовах, що й громадяни Польщі; безкоштовне медичне обслуговування;

преференції при вступі до вишів та безкоштовне навчання; 37 % знижка на проїзд у поїзді тощо), що робить бажаним для українців її отримання.

Наприкінці 2017 р. були внесені зміни закону про Карту поляка, які передбачають певне спрощення: особа, яка хоче отримати Карту поляка, не повинна доводити, що вона або її предки мали польське громадянство. Достатньо буде підтвердити, що особа або її предки мають польське походження, або підтвердити трирічну діяльність у товариствах польської національної меншини [7]. Якщо у 2008 р. Карту поляка отримали 3 тис. українців, то на кінець 2015 р. ця цифра збільшилася до 70 тис. громадян України [1]. Зі спрощенням процедури варто очікувати зростання кількості заяв на Карту поляка.

Останніми роками у Польщі спростилася процедура отримання громадянства іноземцями: з серпня 2012 р. громадянство Польщі може бути іноземець, який на підставі дозволу на постійне проживання прожив у країні впродовж 3 років (раніше було 5), знає польську мову, має стабільний дохід та житло, а у 2016 р. набули чинності зміни, що дають змогу власникам Карти поляка через рік постійного проживання на території Польщі отримати її громадянство. Фактично Польща узаконила подвійне громадянство, тому що жоден нормативно-правовий акт не передбачає відмову від попереднього.

Польська державна політика спрямована на залучення людських ресурсів з-за кордону, особливо через міграційну кризу в ЄС та небажання приймати біженців з мусульманських країн, мігранти з України стали інструментом маніпулювання для польських політиків у суперечках із ЄС та розподілом прийому близькосхідних мігрантів. Апелюючи до великої кількості мігрантів з України, зокрема і тих, хто покинув території у зв'язку з військовими діями на Сході України, Польща має підстави відмовитись від надання притулку іншим іноземцям.

Водночас безсистемні дії державної влади України спонукають українців до міграції за кордон. Україна не веде облік мігрантів, що виїжджають за кордон працювати та навчатися, тобто немає оцінки масштабів міграції.

Складною залишається ситуація на сході України, а невизначеність статусу ВПО, обмеження їх прав створює умови для пошуку ними кращих умов життя та можливості заробити за кордоном.

Гостро стоїть питання корупції – за результатами глобального Індексу сприйняття корупції Transparency International після 2014 р. Україна не подолала межу корупції та залишається в переліку тотально корумпованих держав, посівши 131 місце зі 176 позицій у 2016 р. [25]

Соціально-економічна ситуація, незважаючи на реформи, вкрай складна, і ринок праці потерпає від нестачі працівників (від топ-менеджерів до працівників робітничих спеціальностей). Низький рівень життя, падіння національної валюти, а головне – відсутність стратегії розвитку людського капіталу, ускладнюють ситуацію на ринку праці та сприяють міграції українців за кордон цілими сім'ями. Так, за Індексом людського розвитку (Human Development Index) Україна належить до групи країн з високим рівнем людського розвитку. Вона посідає 84-те місце серед 188 країн. Однак, для порівняння, Польща займає 36 позицію, а Росія – на 49 [25]. Індекс охоплює три важливі й пов'язані між собою компоненти людського розвитку: матеріальний добробут, освіченість населення та його здоров'я. Негативна динаміка в рейтингу останніми роками пояснюється економічним складником – в Україні знизився валовий національний дохід на душу населення.

Відсутність системного реформування в освіті, зокрема інноваційного розвитку, спричинили низки факторів, що стимулюють відтік студентської молоді та викладацького складу за кордон: низький рівень фінансування, як наслідок – корумпованість вищої школи, нівелювання статусу вчителя та викладача, зниження якості освіти, зростання кількості вишів. Усе це є «Brain drain» та відтік людського капіталу – потенційної кваліфікованої робочої сили. Більшість студентів їдуть за кордон на навчання, а викладачі й науковці використовують закордонні освітні можливості з метою подальшого працевлаштування.

Отже, міграційні процеси (і внутрішні, і зовнішні) є результатом державних політик. З одного боку, негативне сальдо міграції – показник слабкості, несистемності, непослідовності державної політики країни-донора. З іншого – результат ефективної державної міграційної політики країни-реципієнта.

Системна всеохоплююча криза в Україні за умов війни на Сході активізувала міграційні потоки українців як всередині країни, так і за її межі.

Процес євроінтеграції України, що триває, має позитивний вплив на вдосконалення політико-правової бази регулювання міграційних процесів. Проте потребує вдосконалення низка нормативно-правових актів у частині реалізації державної політики щодо внутрішньої та зовнішньої трудової міграції.

Події на Сході України вплинули не тільки на внутрішні потоки трудової міграції, а й на географію напрямів зовнішньої трудової міграції українців. Наймасовішою серед усіх потоків міграції є трудова маятникова міграція, яка часто є небезпечною та неофіційною, супроводжується порушенням прав і свобод мігрантів.

Державні політики країн-реципієнтів Польщі, Росії, Угорщини демонструють свою ефективність через зростання або утримання рівня мігрантів з України. Українці обирають ці країни для міграції з метою отримання вищого заробітку, покращення соціальних умов, отримання пільг (Карта поляка, спрощена процедура отримання громадянства тощо).

Протягом останніх 10–12 років міграція українців до Польщі за офіційними та неофіційними оцінками демонструє зростання більше, ніж удвічі. Цьому сприяє чітка політика та продумана стратегія державних інститутів Польщі щодо відновлення людського капіталу, поповнення трудових ресурсів, омолодження нації, виживання та в подальшому зміцнення польської економіки за рахунок мігрантів, що поступово асимілюватимуться.

Натомість українські владні інститути демонструють бездіяльність стосовно врегулювання міграційних потоків, обліку мігрантів за кордон, розробку міграційної політики, а головне – на глобальному рівні, попри реформи, ситуація з економічним, політичним, соціальним становищем підштовхує з року в рік більшу кількість людей до міграції, зокрема трудової, а як наслідок – зростання кількості нелегальних емігрантів або емігрантів із «подвійним громадянством».

Перед державними інститутами України сьогодні стоїть питання збереження людського капіталу та надання достатніх можливостей для його розвитку і конвертації у реальну національну цінність. Світові тренди міграції демонструють відтік людського капіталу до глобальних міст та комфортних для життя зон.

Література:

1. Andrusieczko P. Czy Karta Polaka stanowi zagrożenie dla Ukrainy? “Mamy do czynienia z drenażem mózgów”. *Wyborcza.pl*. URL: <http://wyborcza.pl/7,75399,21749188, czy-karta-polaka-stanowi-zagrozenie-dla-ukrainy-mamy-do-czynienia.html>
2. Bartczak B. Ukraińcy nas ratują. *Gosc.pl*. URL: <https://gosc.pl/doc/4409674. Ukraincy-nas-ratuja>
3. Komisja Europejska alarmuje: Polska wymiera. Do 2060 roku będzie nas mniej o 5 mln. *Wprost*. URL: <https://www.wprost.pl/506303/Komisja-Europejska-alarmuje-Polska-wymiera-Do-2060-roku-bedzie-nas-mniej-o-5-mln>
4. Obywatele Ukrainy pracujący w Polsce – raport z badania. Badanie zrealizowane w 2015 r. Narodowy Bank Polski. Warszawa, 2016. 33 s. URL: http://www.nbp.pl/aktualnosci/wiadomosci_2016/20161212_obywatele_ukrainy_pracujacy_w_polsce_%E2%80%93raport_z_badania.pdf
5. Prezydent podpisał ustawę o cudzoziemcach. *RP*. URL: <http://www.rp.pl/Kadry/312139931-Prezydent-podpisal-ustawe-o-cudzoziemcach.html>

6. W Polsce studiuje 57 119 studentów zagranicznych ze 157 krajów. Edukacyjna “Perspektywy”. URL: http://www.perspektywy.pl/portal/index.php?option=com_content&view=article&id=2899:w-polsce-studiuje-57-119-studentow-zagranicznych-ze-157-krajow&catid=22&Itemid=119

7. Ustawa z dnia 7 kwietnia 2017 r. o zmianie ustawy o repatriacji oraz niektórych innych ustaw. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20170000858>

8. Безуглий П. Оцінка сучасних масштабів міграційних переміщень в Україні. *Evropský politický a právní diskurz*. 2018. Svazek 5. 1 vydání. S. 169–175.

9. Возз’єднання сімей іноземців в Польщі – законодавство і практика. Варшава, 2016. 40 с. URL: http://programy.hfhr.pl/uchodzcy/files/2016/08/UKR_laczenie-rodzin.final_.pdf

10. Демографічна і соціальна статистика України. Державний комітет статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

11. Динаміка міграційних настроїв українців. Офіційний сайт соціологічної групи «Рейтинг». URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_migracionnyh_nastroevnij_xukraincev.html

12. Дослідження та діалог щодо політики у сфері міграції і грошових переказів в Україні. Міжнародна організація з міграції (МОМ), Представництво в Україні. URL: http://iom.org.ua/sites/default/files/mom_migraciya_yak_chynnyk_rozvytku_v_ukrayini.pdf

13. Драгунова Т. Управління міграційними процесами великих міст. *Україна: акти праці*. 2004. № 5. С. 35–39.

14. Закон України «Про порядок виїзду з України і в’їзду в Україну громадян України» від 21 січня 1994 року № 3857-XII. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3857-12>

15. Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» від 04 лютого 1994 року № 3929-XII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3773-17>

16. Закон України «Про громадянство» від 18 січня 2001 року № 2235-III. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2235-14>

17. Закон України «Про імміграцію» від 07 червня 2001 року № 2491-III. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2491-14?nreg=2491-14&find=1&text=%EА%E2%EE%F2%E8&x=0&y=0#w11>

18. Закон України «Про біженців» від 21 червня 2001 року № N 2557-III. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2557-14/page>

19. Закон України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту». URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3671-17>

20. Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20.10.2014 р. № 1706-VII. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1706-18>

21. Закон України «Про зайнятість населення». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5067-17>

22. Закон України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» від 11 грудня 2003 р. № 1382-IV URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1382-15>

23. Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства». URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3773-17>

24. Зовнішня трудова міграція населення (за результатами модульного вибіркового обстеження): Статистичний бюлетень. К., 2017. 36 с. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publ11_u.htm
25. Зручний доступ до актуальних даних про позиції України у ключових міжнародних індексах / Україна в глобальних рейтингах. URL: <https://www.pravda.com.ua/cdn/graphics/ratings/#edu>
26. Населення та міграція. Державна служба статистики. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
27. Нагорняк Т. Л. Соціально-політичні чинники і наслідки міграційних процесів в Україні 2014–2016 рр. *Політичне життя*. 2016. № 3. С. 32–45.
28. Нагорняк Т. Л., Пачос Ю. В. Міграція українців до Польщі як наслідок державної політики. *Політичне життя*, 2018, № 3, С. 27–35.
29. Лібанова Е. М. Вимушене переселення з Донбасу: масштаби та виклики для України. *Вісник Національної академії наук України*. 2014. С. 15–24.
30. Людський розвиток в Україні: інноваційний вимір: колективна монографія / за ред. Е. М. Лібанової. К.: Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, 2015. 316 с.
31. Майже 100 тисяч жителів Закарпаття змінили паспорт на угорський. 27 лютого 2015 р. Офіційний сайт газети «Дзеркало тижня». URL: https://dt.ua/UKRAINE/mayzhe-100-tisyach-zhiteliv-zakarpattya-zminili-pasport-na-ugorsku-165496_.html
32. Малиновська О. А. Міграційна політика: глобальний контекст та українські реалії. К.: НІСД, 2018. 472 с.
33. Малиновська О. А. Політика сусідніх країн щодо співвітчизників як інструмент поповнення людських ресурсів: виклики та уроки для України. *Стратегічні пріоритети*. 2013. № 3(28). С. 138–146. URL: <http://sp.niss.gov.ua/content/articles/files/20-1437137553.pdf>
34. Малиновська О. А. Українсько-польський міграційний коридор: особливості та значення / *Демографія та соціальна економіка*. 2015. № 2(24). С. 31–40. URL: <http://sp.niss.gov.ua/content/articles/files/20-1437137553.pdf>
35. Міграційний профіль України. 2010–2013. К., 2014. 80 с. URL: https://dmsu.gov.ua/images/files/UKR_Migration_Profile_2015_1.pdf
36. Міграційний профіль України. 2010–2014. К., 2015. 79 с. URL: https://dmsu.gov.ua/images/files/pr2014_1.pdf
37. Міграційний профіль України. 2011–2015. К., 2016. 74 с. URL: <https://dmsu.gov.ua/images/files/MP2015.pdf>
38. Міграційний профіль України за 2016 рік. К., 2017. 98 с. URL: https://dmsu.gov.ua/assets/files/mig_profil/mig_prifil_2016.pdf
39. Позняк О. Оцінювання наслідків зовнішньої трудової міграції в Україні. *Демографія та соціальна економіка*. 2016. № 2(27). С. 169–182.
40. Позняк О. Зовнішня міграція громадян України за роки незалежності. *Агора*. Випуск 17. 2014. С. 49–54. URL: <https://kennankyiv.org/wp-content/uploads/2016/12/Pozniak.pdf>

41. План заходів з реалізації Концепції державної міграційної політики. Затверджений Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 12 жовтня 2011 р. № 1058 р. URL: доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1058-2011-%D1%80>
42. Про Концепцію Державної міграційної політики. Указ Президента України № 622/2011 від 30.05.2011 р URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/622/2011>
43. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року. Постанова Кабінету Міністрів України від 6 серпня 2014 р. № 385. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/385-2014-%D0%BF>
44. Слободян О., Стадний Є. Українські студенти за кордоном: скільки та чому? 13 грудня 2016. Сайт аналітичного центру CEDOS. URL: <https://cedos.org.ua/uk/osvita/ukrainski-studenty-za-kordonom-skilky-ta-chomu>
45. Стратегія демографічного розвитку в період до 2015 року. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 24 червня 2006 р. № 879. URL: zakon5.rada.gov.ua/laws/show/879-2006-p
46. Стратегія державної міграційної політики України на період до 2025 року. Схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 12 липня 2017 р. № 482-р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/482-2017-%D1%80>
47. Стратегія інтеграції внутрішньо переміщених осіб та впровадження довгострокових рішень щодо внутрішнього переміщення на період до 2020 року. Схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15 листопада 2017 р. № 909-р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/909-2017-%D1%80>
48. Тузяк Н. Нові митні правила для українців. Як це тепер працює? Що означають норми про 24 години і 50 євро. Інформаційний портал zaxid.net. URL: https://zaxid.net/novi_mitni_pravila_dlya_ukrayintsiv_yak_tse_teper_pratsuyue_n1446243
49. О фонде. Официальный сайт Фонда поддержки и защиты прав соотечественников, проживающих за рубежом. URL: <http://pravfond.ru>
50. Орбан пропонує Україні узаконити подвійне громадянство для угорців Закарпаття. 30 березня 2017 р. *Європейська правда*. URL: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2017/03/30/7063844/>
51. Цього року до Польщі прибуло 260 репатріантів. Польське радіо. URL: <http://www.polradio.pl/5/38/Artykul/341495>
52. Хэлворсон Х. Г. Психология достижений. Как добиться поставленных целей. М.: МиФ, 2013. 185 с.
53. Хомра А. У. Миграция населения: вопросы теории, методики исследования. К.: Наукова думка, 1979. 146 с.

1.3. ВЗАЄМОДІЯ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ І ВЛАДНИХ ІНСТИТУТІВ ПОЛЬЩІ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Окуньовська Ю. В.

У зв'язку зі вступом Польщі до Європейського Союзу та внутрішніми трансформаціями ЄС місце і роль громадських організацій у польському суспільстві зазнали змін. Це знайшло відображення у появі нових сфер діяльності громадських організацій та у зміні системи фінансування. Така ситуація зумовила подальшу професіоналізацію організацій, включно з використанням кваліфікованого персоналу, здатного протистояти викликам змін, що відбувалися в усьому суспільстві. У період членства в Європейському Союзі та швидко зростаючого соціально-економічного розвитку з'явилися нові проблеми, які мали суттєвий вплив на формування специфіки та масштабів діяльності громадських організацій. До них відносять такі:

- розвиток інформаційних технологій та створення інформаційного суспільства;
- трансформаційні процеси Європейського Союзу;
- вирівнювання соціально-економічних відмінностей між польськими регіонами та регіонами інших країн Європейського Союзу – з використанням структурних фондів.

Деякі зміни, що відбувалися у середовищі громадського сектору, виникали внаслідок того, що нові організації та послуги стали реакцією на попит суспільства. На думку автора, через це організації були змушені отримувати все більше доступу до державних питань та бути активними у сферах:

- послуг, оскільки це сектор із найвищим показником розвитку;
- бізнесу – через підтримку підприємців для отримання фінансування з фондів ЄС;
- соціальної, що мала на меті підтримку людей, які працюють і шукають роботу, а також підвищення мобільності працівників.

Участь громадських організацій у політичних процесах після вступу до Європейського Союзу варто розглядати за такими індикаторами:

- співпраця з іншими секторами;
- кількісні зміни громадських організацій.

Перші роки після вступу до ЄС (2005–2008 рр.) характеризувалися невисокою підтримкою в державній політиці стосовно усього «третього сектору». Можна констатувати продовження політики попереднього періоду, однак помітне зміцнення уряду в побудові партнерських відносин у форматі

«державне управління – ГО». Однією з причин такого розвитку відносин стало прагнення партії «Право і Справедливість» до зміни структури держави.

Після приєднання влади в 2007 р. до коаліції PO-PSL (Громадянська платформа – Польська селянська партія) було вирішено проводити програму «Громадянський ініціативний фонд». Тому було видано два акти: перший – Розпорядження Ради Міністрів (11 березня 2008 р.) на витрати в державному бюджеті у 2008 р. зі спеціального резерву – «Фонду громадянських ініціатив» [10], другий – резолюція Ради Міністрів (4 листопада 2008 р), яка ініціювала впровадження «Національної програми фонду громадських ініціатив з 2009–2013 рр.» [14].

Посилення потенціалу громадських організацій стало можливим завдяки Постанові Ради Міністрів (4 листопада 2008 р.) щодо «Стратегії підтримки розвитку громадянського суспільства на 2009–2015 рр.» [14].

Діяльність громадських організацій після вступу Польщі до Європейського Союзу можна розглядати через співпрацю з іншими секторами суспільства: владою – місцевими органами, бізнесом, та окремо необхідно виділити сферу освіти.

За даними асоціації KLON / JAWOR від 2008 р. партнерство організацій з органами місцевого самоврядування розвивається у позитивному напрямі, оскільки 70 % організацій заявляють, що вони регулярно контактують із місцевою та регіональною адміністрацією на регіональному та місцевому рівнях. В останні роки організації також збільшували своє фінансування з джерел місцевого самоврядування, що означає все більше соціальних внесків у здійснення суспільних завдань.

З 2003 р. по 2008 р. кошти, передані від підрозділів самоврядування до організацій, зросли на дві третини (67 %), з 1,6 млрд злотих до більше 2,8 млрд злотих. Близько 50,2 % організацій звітували у своїх бюджетах про доходи від джерел місцевого самоврядування. 30 % організацій підтримували зв'язок із державною адміністрацією, а її внесок у бюджет громадських організацій у 2007 р. був досить значним – до 30 %, а у 2003 р. – лише 13 % [4, с. 18].

Загалом доходи від центральної адміністрації або європейських фондів у 2008 р. становили майже половину (45 %) усіх доходів «третього сектору», з яких 15 % ішло на ГО. Це явище було досить негативним для організацій, оскільки вони ставали залежними від державних коштів. Проте завдяки зовнішньому фінансуванню зберігалася стабільність сектору.

Функціонування громадських організацій у Польщі регулюється цілою низкою правових документів, що забезпечують його функціонування. Водно-

час сфера правових норм не закінчується на зацікавленості держави в громадських організаціях. Крім правових норм, урядова адміністрація висловлює далекосяжну зацікавленість у громадському секторі. Таким чином, це показує їх реальний вплив на функціонування держави, і особливо – реалізацію її політики. Цей інтерес виражається, зокрема, у формуванні стратегічних документів, що слугують для регулювання та розвитку громадських організацій.

Важливим складником співпраці організацій та уряду є прийняття Радою Міністрів постанови щодо «Стратегії розвитку громадянського суспільства на 2009–2015 рр.» і резолюції про прийняття Національної програми «Фонду громадянських ініціатив на 2009–2013 рр.», представлений міністром праці та соціальної політики [11].

Реалізація Стратегії розвитку громадянського суспільства передбачала розширення участі громадян у суспільному житті, оскільки вона залежить від динаміки розвитку громадянських інститутів, в тому числі сильних громадських організацій. Стратегія фінансувалася за рахунок національних ресурсів (бюджетів державного та місцевих органів влади) і зарубіжних (ЄС та інші джерела). Стратегія повністю відповідає Стратегії національного розвитку Польщі (NDS) на 2007–2015 рр.

Оскільки Національна програма «Фонду громадянських ініціатив на 2009–2013 рр.» не повною мірою відповідала вимогам Стратегії національного розвитку (внаслідок неврахування всіх громадських інститутів), вона була реорганізована. Натомість була створена Національна операційна програма – «Фонд громадянських ініціатив» (PO FIO) – це підтримка розвитку громадянського суспільства. Основне завдання цієї програми полягає в тому, щоб розширити участь громадських організацій, церковних установ і релігійних організацій корисної діяльності в реалізації публічних завдань.

Фінансова підтримка громадських організацій у рамках Національної операційної програми – «Фонд громадських ініціатив» (PO FIO) тісно пов'язана з тією роллю, яку вони відіграють у модернізації держави; вони мають сприяти розширенню участі в реалізації необхідних реформ та реалізації принципу належного врядування. Програма також має підвищити потенціал розвитку цих організацій, що може бути досягнуто лише шляхом фінансування тренінгів, консультацій.

Фінансування PO FIO передбачалось виключно з національних ресурсів. Це означає легший доступ до грошей для невеликих громадських організацій, інноваційні проекти яких не можуть бути реалізовані через обмежені

кошти. Основною перевагою програми є попереднє фінансування завдань, на відміну від принципу рефінансування, що застосовується до реалізації проектів, що фінансуються з коштів ЄС. Прийняття такого рішення дасть змогу розробникам проектів, які мають невеликий обсяг ресурсів для виконання завдання, працювати одразу ж після конкурсу – без необхідності спершу створювати фінансові резерви. На реалізацію програми з державного бюджету передбачалось виділення 60 мільйонів злотих щорічно.

Загалом РО FIO слугувало як інструмент реалізації «Стратегії підтримки розвитку громадянського суспільства на 2009–2015 рр.». Програма відповідала найважливішим стратегічним документам, а головне – доповнювала Операційну програму «Людський капітал» на 2007–2013 рр. РО FIO стала продовженням державної програми, яка здійснювалася впродовж 2005–2007 рр. та «Фонду громадянської ініціативи» з 2008 р. [12].

Наступним важливим документом, прийнятим польським урядом, що свідчить про співпрацю державного та громадського сектору, була «Національна програма підтримки розвитку громадянського суспільства» (NPWRSO), представлена усім громадським організаціям у березні 2016 р. Цей документ був представлений уповноваженим урядом у сфері громадянського суспільства Войцехом Качмарчиком. Програма передбачала реалізацію до 2020 р., із перспективою до 2030 р. Для громадських організацій ця стратегія мала визначний характер, оскільки цим документом регламентувалася діяльність громадських організацій, де громадянин є центром стратегії [7, 13].

Войцех Качмарчик у свої промові на конференції, що передувала прийняттю стратегії, виділив п'ять основних галузей, що становлять інтерес «Національної програми з розвитку громадянського суспільства»:

- розвиток інститутів громадянського діалогу,
- скасування бар'єрів розвитку для організацій громадянського суспільства;
- реформування державою системи державного фінансування, що стосувалася громадських організацій;
- громадянська освіта;
- розвиток волонтерства.

Загалом ГО у політичному житті польського суспільства виглядали як різнопланові анклав, які були підпорядковані урядовій стратегії. Проте така спрямована діяльність допомагала певному об'єднанню всього «третього сектору».

Варто зазначити, що, на відмінну від 2000–2004 рр., ГО розвивали значні контакти з бізнесом. Протягом останніх декількох років сектор бізнесу почав визнавати важливість громадських організацій через їх досвід та корисність у соціальній сфері.

Завдяки пропаганді ідеї корпоративної соціальної відповідальності, сучасні компанії дедалі більше піклуються не тільки про власні інтереси, а й цікавляться питаннями екології та соціальних інтересів. Бізнес-сектор наближається до громадського сектору та налагоджує співпрацю шляхом фінансування соціальних ініціатив та впровадження волонтерських проектів.

У співпраці зі сферою влади та бізнесу ГО здійснювали проектну діяльність. Контакти громадських організацій із науковими закладами, як і в попередні роки, здійснювалися через форми спільної реалізації дослідницьких проектів, освітніх грантів, прикладом яких є проекти, що проводяться персоналом IFiS PAN (Інститут філософії і соціології Польської Академії Наук) через ГО (наприклад, KLON / JAWOR, Фундація Стефана Баторія, Фундація Роберта Шумана). Крім того, деякі ГО займалися програмами навчання впродовж всього життя: така діяльність проводилась у рамках програми «Леонардо да Вінчі», діяльність яких була спрямована насамперед на вдосконалення системи безперервного навчання, розробки та впровадження інноваційних рішень у цій галузі і продовження освіти.

З 2005 р. було засновано eTwinning як основну акцію Програми електронного навчання Європейської Комісії, а з 2014 р. тісно пов'язана з програмою Erasmus+ – програмою Європейського Союзу, що підтримує ініціативи в галузі освіти, підготовки кадрів, молоді та спорту. Центральне відділення eTwinning очолює European Schoolnet, міжнародне партнерство, підтримуване 31 міністром освіти, та працює у школах, об'єднуючи викладачів та учнів з усієї Європи для розвитку навчання. На національному рівні eTwinning підтримує 38 національних контактних центрів. Реалізація цього проекту була здійснена завдяки діяльності асоціації KLON / JAWOR.

Університетська освіта також зазнала впливу громадської діяльності, розпочавши виховання соціальних активістів та через відкриття нових галузей навчання, наприклад, «Управління громадськими організаціями в Європейському союзі» (Університет Сілезії), «Післядипломне вивчення управління громадськими організаціями» (Гуманітарна Академія при Польській Академії Наук).

Процес становлення громадських організацій після 2004 р. відбувався завдяки професіоналізації. Основою процесів професіоналізації соціальних

утворень було прагнення повною мірою використовувати ресурси цих організацій, тобто сприяти підвищенню їх ефективності. Професіоналізацію автор розглядає через істотне збільшення знань про проекти, що реалізуються, і підвищення рівня технічних навичок, що дають змогу ефективно управляти організацією. Найбільш очевидним проявом цього процесу є той факт, що неурядові співробітники тепер можуть використовувати безліч навчальних курсів, що дає можливість вживати ефективних заходів і вносити зміни у структуру своїх організацій. Інтенсивний процес освіти та професіоналізація сектору призвели до виникнення цілої низки інфраструктурних працівників, завданням яких є надання істотних порад іншим організаціям.

Послідовна спеціалізація у громадському секторі призвела до створення суб'єктів, які навмисне звузили свої цілі щодо надання високоякісних послуг. Прикладом можуть бути «Бюро громадянських консультацій», для якого виділяються спеціальні гранти (Фонд Стефана Баторія) або Асоціація «Школа лідерів», яка вже організувала сімнадцять випусків свого головного закладу – «Школи лідерів громадянського суспільства».

Польські ГО змінилися і структурно. Якщо станом на 1994–1995 рр. організації склалися переважно з добровольців, у 2005 р. – із 23,2 % добровольців, то на 2008 р. – лише з 11, 8 %. Водночас лише половина цих людей фактично активна, і кожен третій член жодним чином не брав участі в діяльності організації. Кожна друга організація скаржилась на брак людей, які хочуть працювати.

Говорячи про розмір громадського сектору, необхідно враховувати кілька чинників. Розмір цього сектору можна розглядати з погляду кількості організацій, розмірів їх бюджетів, частки волонтерів. Кожен із цих факторів передає різномірну інформацію, що уможливорює багатосторонній погляд на питання про участь громадських організацій у суспільно-політичному житті Польщі. Для логічного аналізу діяльності організацій після вступного періоду ми виокремили такі періоди:

- 1) 2005–2008 рр.: вибір такого етапу пов'язаний зі стабілізацією польського суспільства після вступу Польщі до ЄС;
- 2) 2009–2015 рр.: обумовлений реалізацією Стратегії підтримки розвитку громадянського суспільства;
- 3) 2016–2020 рр.: період нового типу співпраці з урядовою сферою та прийняттям «Національної програми підтримки розвитку громадянського суспільства».

Упродовж періоду 2005–2008 рр. автором проаналізовано кількість організацій. Департаментом громадських ініціатив Міністерства праці та соці-

альної політики станом на 20 грудня 2007 р. в реєстрі REGON зареєстровано таку кількість громадських організацій: 75 281 асоціацій та 9 041 фондів.

Дані, зібрані в системі REGON, свідчать про те, що ГО найчастіше набували юридичної форми асоціацій, фондів. Наприкінці 2007 р. в Національному судовому реєстрі було зареєстровано 72 522 суб'єктів, що входили виключно до громадських організацій зі статусом благодійності, згідно з законом 2003 р.

Кількість громадських організацій, зареєстрованих у реєстрі REGON станом на 20 грудня 2007 р., порівняно з даними, доступними в цьому реєстрі наприкінці грудня 2006 р., 2005 р. та за квітень 2004 р., свідчить про чітке збільшення кількості осіб у громадському секторі. У квітні 2004 р. у громадському секторі задіявалося майже 109 тис. осіб. Протягом року їхня кількість зросла більше, ніж на 6 %, а у грудні 2005 р. – становила більше 116 000. У наступному році спостерігалось збільшення майже на 7 %, а наприкінці 2006 р. це число склало 123 599. Проте наступного року відбулося збільшення на 5 %, і на кінець 2007 р. кількість задіяних у неурядових організаціях складала 129 220 осіб [4, с. 4].

Збільшення кількості організацій 2005–2007 рр. автор пов'язує зі збільшенням фінансування та покращенням загалом фінансового стану галузі. Так, доходи половини організацій у 2007 р. склали понад 18 тисяч злотих, натомість за два роки до того вони не перевищували 10 тисяч злотих. Водночас стратифікація галузі поглиблюється. Менш багаті організації мають подібні статки до тих, що починали з 2005 р. У 2005 р. 5 % найбагатших організацій мали річні доходи, що перевищують 700 000 злотих, в 2007 р. цифра сягала 1,3 мільйона злотих. Цей факт свідчить про позитивні зрушення у сфері фінансування.

Під час дослідження було визначено, що змінилися джерела фінансування: на думку автора, це пов'язано зі зміною політичної ситуації, вступом Польщі в ЄС та розширенням повноважень самого сектору. Фінансування організацій у цей період здійснювалось з таких джерел:

- членські внески – 59,5 %;
- джерела місцевого самоврядування – 43,5 %;
- пожертви від фізичних осіб – 35,5 %;
- пожертви від установ та компаній – 34,5 %;
- джерела державного бюджету – 19,6 %;
- банківські відсотки, прибуток від заліза, капітали та акції – 14,4 %;
- інші джерела – 7,5 %;

- підтримка з боку інших національних неурядових організацій – 7,4 %;
- доходи від кампаній, громадських колекцій, благодійних кампаній – 7,0 %;
- доходи від підприємницької діяльності – 6,9 %;
- дохід від передачі 1 % податку (застосовується тільки для організацій громадських організацій) – 6,0 %;
- субсидії від філії однієї організації – 4,6 %;
- доходи від майна, наприклад, прокат приміщень, обладнання, майнові права тощо – 3,2 %;
- підтримка іноземних неурядових організацій – 3,5 %;
- структурні фонди ЄС – 3,0 %;
- зарубіжні джерела – програми допомоги – 2,6 %;
- збори в межах платних видів діяльності громадського користування – 9,3 %. [4, с. 35].

Загалом упродовж 2003–2008 рр. сума фінансування для громадських організацій збільшилася приблизно на 70 %, а у 2008 р. більше половини організацій отримали до своїх бюджетів підтримку з боку місцевого самоврядування. Із даних, опублікованих 10 листопада 2009 р. Міністерством фінансів Польщі, випливає, що у 2008 р. поляки перерахували громадським організаціям рекордну суму – 380 млн злотих. Ці кошти отримали понад 6 тис. організацій.

Важливим складником етапу 2005–2008 рр. визначене співвідношення організацій та волонтерів. Волонтери розуміються не як представники громадських організацій, вони не є штатними працівниками. Організації за допомогою волонтерів можуть змінювати ставлення до середовища, тобто це такі агенти, які першими реагують на суспільні зміни та показують ці проблеми громадському сектору. Кількість волонтерів у зазначеному періоді була неоднозначною. Так, частка волонтерів у відсотковому співвідношенні коливалася від 4 до 10 %. Значний стрибок припадає на період вступу Польщі в ЄС.

Період 2009–2015 рр. характеризується поглибленням всього «третього сектору». Так, станом на 1 вересня 2009 р. в реєстрі REGON зареєстровано: 64,5 тис. асоціацій, 10,1 тис. фондів; станом на 2010 р. – 12 тис. фондів, 71 тис. асоціацій [5]; 2011 р. – 11 тис. фондів, 72 тис. асоціацій; 2012 р. – 12 тис. фондів, 62 тис. асоціацій [6]; 2014 р. – 17 тис. фондів, 86 тис. асоціацій [2].

Загалом, порівняно з 2007 р. та попередніми роками, можна констатувати, що кількість новостворених організацій зменшується в період між 2003 та 2005 рр.: у середньому близько на 4 000 асоціацій та приблизно 900 фондів щорічно. Такий спад активності автор пов'язує із завершальним періодом євроінтеграції Польщі та набуттям повноправного членства у 2004 р. У цей період організації уже не виконували інформаційну та освітню функцію, а завершували проекти попередніх років. Із 2004 р. організації створювалися уже не з метою популяризації знань по ЄС, а з метою контролю дотримання прав і свобод, притаманних ЄС. Тому, на відміну від попереднього періоду і наступного періоду, змінились і сфери діяльності сектору.

Найбільше в Польщі на 2009–2015 рр. громадських організацій, що працюють у сферах спорту та хобі – це основна сфера діяльності, яку зазначає більшість організацій. Друга за кількістю група організацій зосереджує свою діяльність на культурі та мистецтві, загалом на 4–5 % змінюється сфера освіти та виховання. У Польщі відносно мало до 2004 р. було організацій соціальних послуг, проте і наразі їх кількість сильно змінюється. Стабільно діє кількість організацій у напрямі екології.

Отже, в досліджуваній період лише на основі вищезазначених даних можна зробити висновок, що організації часто керують широкомасштабною діяльністю, що не обмежується лише однією сферою. Однак діяльністю, пов'язаною зі спортом, туризмом, відпочинком, займаються близько 55 % польських організацій. Трохи менше (53 %) працює у галузі освіти та виховання, а 35 % організацій займаються культурною діяльністю; 21 % організацій активно працюють у сфері місцевого розвитку, соціальних служб та допомоги, 20 % опікується охороною здоров'я.

Станом на 2012–2013 рр. кількість задіяних волонтерів у громадських організаціях сягнула 55 %. Із цієї частки організацій 94 % стверджують, що не виплачують винагороду волонтерам за їх роботу. Найчастіше кола таких співробітників обмежені кількома людьми (середнє значення – 8), але існують також організації, що співпрацюють із десятками чи сотнями добровольців. Використання допомоги добровольців може бути способом організації діяльності, це стає необхідністю в періоди напруженої праці – наприклад, під час виконання великих проектів або заходів, які перевищують логістичні можливості організації.

Як і в попередні роки, організації найчастіше звертаються до своїх партнерів: ними є місцеві муніципальні відділи (85 %), місцева громада (85 %), інші організації (81 %), а також місцеві ЗМІ (76 %). Так, важливу роль парт-

нерів відіграють європейські фонди. У 2012 р. 27 % громадських організацій подавали заявки на отримання фінансування з європейських фондів, 22 % – у ролі заявника, а 5 % – як партнер. Така зміна відносин з організаціями ЄС свідчить про визнання громадських організацій Польщі за повноправного члена ЄС. Проте показником участі є співвідношення кількості субсидій, виділених фондами ЄС, до кількості отриманих заявок.

Станом на 2007 р. субсидії призначалися тим, чий дохід не перевищував 1 млн злотих, а уже у 2011 р. було надано 10 % субсидії організаціям, чий дохід коливається від 100 тис. до 1 млн злотих, та тим, хто отримує від 10 до 100 тис. – 20 % субсидій. Найчастіше заявки на отримання коштів ЄС були подані організаціями, зосередженими на місцевому розвитку в соціальному та економічному вимірі [6, с. 123].

Вищерозглянуті ознаки діяльності громадських організацій були реакцією на «Стратегію підтримки розвитку громадянського суспільства на 2009–2015 рр.». Тобто усі сфери діяльності організацій були повністю спрямовані на польське суспільство, проте фінансування від уряду було лише часткою капіталу організацій.

Період 2016–2020 рр. невід’ємно пов’язаний із «Національною програмою підтримки розвитку громадянського суспільства» (з перспективою на 2030 р.). Це час нового типу співпраці з урядовою сферою, що характеризується обмеженням діяльності громадських організацій та зменшенням фінансування від уряду.

У визначенні чисельності громадських організацій автор посилається на дані початку 2016 р., коли кількість фондів зросла до 200 тис., а асоціацій – до 106 тис. Проте це не означає, що всі організації є діючими. Ще з часу вступу Польщі до ЄС кількість неактивних організацій коливається від 20 до 25 %. Варто зауважити, що не всі організації зареєстровані в національних базах. Така кількість недіючих організацій пояснюється замороженням європейського фінансування під євроінтеграційну діяльність.

«Національна програма підтримки розвитку громадянського суспільства» була ініційована на Міжнародній конференції неурядових організацій Ради Європи. Головна мета цього заходу – зрозуміти шляхи співпраці між усіма секторами суспільства у межах політичного процесу. Делегати конференції обговорили низку питань, що стосувалися контролю над діяльністю організацій та взаємодії з владою, про фінансування організацій усього «третього сектору».

На конференції було розроблено низку пріоритетів для подальшого розвитку організацій. Основними були:

– розвиток громадянського суспільства, зокрема організацій, що за попередньої влади були обділені державними коштами;

– контроль над дотриманням поваги будь-якого типу організацій та будь-яким урядом, врахування специфіки роботи кожної організації «третього сектору».

Організації цього періоду мають ще одну особливість – це моніторинг правових актів та лобіювання інтересів громадян у сеймі. Громадськими організаціями була створена так звана «Громадська демократична обсерваторія», яка мала на меті перевірку правомірності змін громадянських прав у законодавчих актах польського сейму. Ще з 2006 р. Фонд Стефана Баторія здійснив моніторинг законотворчості на предмет прозорості. У 2009 р. Фонд заснував громадську організацію – «Законодавчий форум», який об'єднує юристів, експертів, науковців, зареєстрованих лобістів та представників громадських організацій.

Один із висновків моніторингу законотворчого процесу в період із 16 листопада 2015 р. до 15 лютого 2016 р. є таким: «Більшість (77 %) із 43 законів, які Сейм отримував останнім часом, не були проектами уряду, але були внесені депутатами від партії, яка створила уряд. Форум також зазначив, що домінуюча особливість у спостережуваному періоді – законотворчий процес відбувався поспішно, проте консультація перед поданням закону була рішуче обмеженою для громадських організацій. Прийом громадських організацій та інших зацікавлених осіб до участі у засіданнях парламентських комітетів та підкомітетів так само не має значення» [9].

Отже, новий період в історії розвитку громадських організацій характеризується активністю у сфері державної влади та включеністю в політичні процеси. Проте такої діяльності, на нашу думку, є замало. Враховуючи політичну ситуацію у Польщі та процеси все більшої інтеграції, ми вважаємо, що організації повинні:

– створити платформу діяльності громадських організацій залежно від сфер впливу організацій;

– проводити демократичні та громадські відкриті діалоги для ставлення свого сектору у суспільстві на рівень із іншими секторами;

– спрямувати проекти громадських організацій на роботу з суспільством стосовно його готовності до нового типу правління, побудованого на задіянні «третього сектору».

ГО Польщі впродовж 2005–2017 рр. розвивалися з низьким показником активності. Польща в деяких вимірах, не враховуючи Болгарії та Румунії,

характеризується найнижчим рівнем громадянської та політичної активності в Європейському Союзі. Цей низький рівень активності визначається відносно низькою кількістю громадських ініціатив на європейському просторі та має один із найнижчих показників (від 10 до 30 %). На думку автора, ГО є фінансово слабкими і сильно диференційовані стосовно цього. Є група багатих професійних організацій, що використовують європейські фонди, і велика група слабких, зникаючих чи нелегальних асоціацій, які практично не діють та не впливають на діяльність громадянського суспільства. Причиною цього залишається залежність від грантів, переважно з європейських фондів. Таке становище громадського сектору призвело до бажання уряду контролювати діяльність організацій та до встановлення певної державницької ідеології організацій.

Діяльність громадських організацій у Польщі стримувалася новим урядом, який прийшов до влади внаслідок парламентських виборів восени 2015 р. Після суперечки щодо складу конституційного трибуналу уряд значно обмежив публічний діалог із громадськими організаціями. Частина організацій, що брали участь у громадянському діалозі, були розпущені, а законодавчий процес обмежив громадські консультації. Щоб обминути зобов'язання виконувати їх, нові закони найчастіше передавалися Сейму парламентським шляхом.

Крім того, правляча партія взяла під контроль публічні ЗМІ шляхом внесення змін до медіа-закону та призначення їх керівництва, після чого громадські ЗМІ почали транслювати негативні матеріали про обрані організації. Основні державні канали інформації розпочали кампанію дискредитації, заявляючи, що частина громадських організацій була пов'язана з політичною опозицією та зловживанням державними коштами. Прем'єр-міністр та інші представники правлячої партії приєдналися до кампанії, заявивши, що потрібно збільшити контроль над діяльністю громадських організацій.

У 2017 р. остаточно змінилося становище громадських організацій у польському політичному середовищі. 27 червня 2017 р. уряд прийняв законопроект про створення при канцелярії Прем'єр-міністра Національного інституту свободи – «Центру розвитку громадянського суспільства». Закон вступив у дію в листопаді 2017 р. [15].

Новий інститут передбачав розпочати роботу у вересні 2017 р. Така ініціатива уряду зустріла супротив організацій, за словами віце-президента Національного форуму неурядових організацій (OFOP) Лукаша Домагава, вони краще знають, як саме потрібно будувати громадянське суспільство. Організації впевнені, що цим законопроектом партія «Право і справедливість»

(PiS) хоче створити певний центр штучної координації діяльності громадських організацій. Цей закон, який централізує ГО, усуває де-факто співробітництво організацій з урядом [18].

Повне неприйняття організаціями урядової ініціативи підштовхнуло ОФОР звернутися до Прем'єр-міністра Беати Шидло з проханням блокування цього закону і до Президента Анджея Дуди з проханням накласти вето, ставлячи під сумнів законність створення нової установи і стверджуючи, що режим роботи проекту і його основний зміст викликають занепокоєння у середовищі всього «третього сектору». Закон передбачав максимальний ліміт видатків державного бюджету, пов'язаних із фінансуванням закону на період 2017–2026 рр. Пропонувалося 35 660 000 злотих, у щорічному вираженні фінансування виглядало так: 1) 2017 р. – 1 580 000; 2) 2018 р. – 3 600 000; 3) 2019 р. – 3 700 000; 4) 2020 р. – 3 820 000; 5) 2021 р. – 3 850 000; 6) 2022 р. – 3 760 000; 7) 2023 р. – 3 780 000; 8) 2024 р. – 3 800 000; 9) 2025 р. – 3 930 000; 10) 2026 р. – 3 840 000 [15].

Директором цього центру було призначено Войцеха Качмарчика, а головою Комітету з питань громадської користі – Петра Глінського. Робота Комітету полягає у посиленні співпраці між міністерствами у сфері взаємодії з громадськими організаціями. Основною ціллю Комітету стало вивчення законів та вироблення висновків щодо всіх проектів, які будь-яким чином стосуються громадянського суспільства.

Отже, зміна політичної ситуації в Польщі спричинила переорієнтацію і щодо «третього сектору». З погляду влади це було позитивним процесом і створено для того, щоб сприяти рівномірному розвитку всіх громадських організацій з урахуванням їх специфіки, фінансування та місцевості. Мета Закону – зменшити нерівномірність розвитку організацій. Натомість ГО впевнені в тому, що цим законом запущено механізм знищення дієвості організацій, а централізація зменшить їх впливовість. На думку автора, законом обмежується самостійна діяльність організацій громадянського суспільства. З погляду розподілу державного бюджету, діяльність Інституту під проводом В. Качмарчика має сенс, оскільки тепер кошти можуть отримувати рівномірно всі організації. Проте існує й негативна риса, що проявляється у вигляді надмірної координації державою організацій громадянського суспільства.

Одним із показників участі громадських організацій у політичному житті Польщі з часу набуття повноправного членства у Європейському Союзі є дані індексів. Для виміру активності автором було використано Індекс сталості організацій громадянського суспільства (CSO) та Індекс демократії (Democracy Index).

Розвиток громадських організацій у Польщі у період 2008–2014 рр., згідно з нашим дослідженням та показниками (CSO), має стабільну тенденцію. Індекс заснований на семи аспектах діяльності громадського сектору: правового середовища, організаційних можливостей, фінансової прибутковості, права, надання послуг, інфраструктури та громадського іміджу. Для аналізу було обрано період з 2008 р., коли формально були виконані всі зобов'язання перед Європейським Союзом після набуття повноправного членства, по 2014 р. – 10-річчя перебування у ЄС. Варто зауважити, що ступінь розвитку громадянського суспільства у Польщі в 2008–2014 рр. залишається незмінним; водночас у Словенії, Литві, Угорщині, Латвії, Чехії воно розвивалося у позитивному напрямі. Автор вважає такий показник розвитку громадського сектору у Польщі стабільним, проте низьким. Це пов'язано з недофінансуванням сектору та невисоким рівнем залученості держави як одного з основних джерел фінансів, низьким рівнем розуміння громадянами необхідності розвитку громадянського суспільства.

У середньому значенні індексу CSO у Польщі з 1997 р. по 2016 р. показник становить 2,1. Це свідчить про те, що з початку проведення досліджень у Польщі показники набували істотного підвищення до 2004 р. Автор пов'язує такий розвиток з тим, що усе суспільство було задіяне у європейській інтеграції Польщі. Високі для Польщі показники залишалися стабільними впродовж 10 років, і лише з 2015 р. знову зменшилися. Такий незначний стрибок автор пояснює сучасними змінами у Польщі, та переорієнтацією урядової політики щодо організацій громадянського суспільства.

ГО є важливим елементом громадського простору. Вони є вираженням самоорганізації суспільства, одночасно показником рівня демократизації. Згідно з дослідженнями, було визначено, що з 2016 р. відбувається певне обмеження діяльності громадських організацій, їх рівень впливу та активність контролюється державою.

Така урядова політика спричинила зменшення не лише показників громадянського суспільства, а й показників Індексу демократії (Democracy Index), який вимірюється у 167 державах британською компанією Economist Intelligence Unit. Індекс демократії Economist Intelligence Unit заснований на п'яти категоріях: виборчому процесі і плюралізмі; громадянських свободах; функціонуванні уряду; політичній участі; і політичній культурі. Індекс визначається за кожною окремою категорією за 60 показниками, кожна держава тоді класифікується як один із чотирьох типів режиму: повна демократія; помилкова демократія; гібридний режим; авторитарний режим.

Аналіз показників індексу свідчить про те, що з 2015 р. дійсно відбувається демократизація Польщі. Так, індекс 2015 р. визначив Польщі 48 місце з показником 7,09, а результати індексу за 2017 р. показують, що Польща знаходиться на 53 місці з показником демократії 6,67. У рейтингу демократії Польща опинилася серед «недосконалих демократій» і належить до тих країн світу, де рівень свобод упав порівняно з 2014 р.

Про зниження рівня ефективності демократії та зменшення впливу громадянського суспільства свідчать дані організації Freedom House, що здійснює аналіз розвитку свободи у світі. З 1995 р. Freedom House реалізує дослідницький проект «Nations in TraCSO», який передбачає дослідження демократичних реформ у 29 посткомуністичних державах Центральної Європи та Центральної Азії [8]. Оцінка демократичного розвитку здійснюється за шкалою від 1 до 7 (max – 1; min – 7) у семи критеріях: демократичність управління на національному рівні; демократичність управління на місцевому рівні; незалежність ЗМІ; рівень демократичності виборчого процесу; рівень розвитку громадянського суспільства; судова система та незалежність; рівень корупції.

Згідно зі звітами Freedom House, демократичний розвиток Польщі станом на 2017 р. має достатньо низькі показники. Порівняно з 2016 р. відображено зниження показників громадянського суспільства, цей процес автор пов'язує з урядовим контролем над діяльністю організацій «третього сектору». Загальна оцінка демократії у Польщі починає поступово зменшуватися з 2014 р. За основу дослідження був взятий період з 2008 р. по 2017 р. Нижня межа – 2008 р. – зумовлена початком урядових програм, верхня – актуальним станом.

Отже, автор стверджує, що урядова політика та обмеження самостійності громадських організацій спричинили певний «відтік демократизації». Оскільки громадянське суспільство з його інститутами є індикатором демократизації, дані рейтингів підтверджують, що польське суспільство реагує на трансформації Європейського Союзу, що позначаються на його внутрішній системі.

Ще одним індикатором участі громадських організацій Польщі в політичних процесах періоду повноправного членства у Європейському Союзі автор вважає залученість польських громадських організацій у європейську політику. ГО Польщі після вступу Польщі до Європейського Союзу не припинили співпрацю з Європейськими фондами та інституціями, а також брали участь у створенні Європейської конституції у контексті зовнішньополітичної діяльності. Так, варто зауважити, що в досліджуваний період польські

неурядові організації брали участь у створенні «Договору, що засновує Конституцію для Європи», підписанні Лісабонського договору.

Підписанню Європейської конституції передував Європейський конвент, метою якого було вивчити та сформуванню думку громадян про діяльність інституцій ЄС. У цьому процесі були задіяні і ГО. За їх допомогою було створено інтернет-форум «Активне громадянське суспільство». Мета передбачала залучення активних людей до формування майбутнього Європи. Водночас ГО відігравали роль платформи для публічних дебатів [1].

У Брюсселі існувало представництво польських громадських організацій, які активно працювали в період до вступу в ЄС, проте після 2005 р. його функція була обмежена, частково через високі витрати на обслуговування представництва.

Організації через міжнародні секторні коаліції та міжсекторальні платформи досягнули такого рівня взаємодії з організаціями «третього сектору» європейських країн. Тому делегати від організацій не тільки присутні в Брюсселі, а й мають у своєму розпорядженні відповідні функції та часто – стабільну позицію у спілкуванні з інституціями ЄС. У комунікації з інститутами ЄС польським громадським організаціям притаманні методи прямого і непрямого лобювання.

Найбільший вплив у структурах ЄС мають три польські організації: «Інститут сталого розвитку», «Форум недержавних ініціатив» та «Польська скаутська асоціація». Саме вони мають відносно сильний доступ через своїх представників, які працюють в Економічному та Соціальному Комітетах ЄС.

Однією з найбільш позитивних ознак діяльності організацій для Польщі стала можливість впливати на процес прийняття рішень, що стосувалися реалізації виконання Ніщцького договору, а згодом і Лісабонського договору. ГО відігравали роль консультативного органу, який створювався у кожній державі.

Попри участь у політичних процесах ЄС, ГО з 2007 р. самі розпочали проводити різноманітні програми та надавати гранти для країн-претендентів. Хоча офіційна польська влада дуже скептично ставилась до такого розвитку Європейської спільноти. Серед таких організацій-бенефіціарів є Фондація Стефана Баторія, Фондація Роберта Шумана, Інститут справ публічних, ПАУСІ, Фонд для демократії. Найбільш популярними напрямками, у яких реалізуються міжнародні проекти, було виділено сфери, які фінансують ГО Польщі: конкурентна спроможність та зайнятість, сталий розвиток, національна безпека, глобальна Європа.

Важливим складником дослідження є аналіз програм Європейського Союзу у періоди 2007–2013 рр. та 2014–2020 рр. Так, у своєму бюджеті на 2007–2013 рр. Європейський Союз надав багато можливостей для співфінансування проектів громадських організацій у різних програмах та фондах. За даними Міністерства регіонального розвитку, яке керує цими коштами, у 2007 р. до Польщі було направлено 7,8 млрд євро (що складає 7,4 % усіх витрат ЄС). Після оплати премій лишилося близько 5,1 млрд євро. Міністерство регіонального розвитку заявляє, що у 2007–2013 рр. Польща отримала найбільше серед усіх країн-членів: близько 87 млрд євро, остаточно сума залежить від курсу євро по відношенню до злотого, оскільки Польща не увійшла в зону євро [17, с. 16].

Польща, як і інші країни, повинна була підготувати формальну та матеріально-технічну базу для реалізації фінансових програм розподілу коштів з фондів. Це було зроблено в постійній співпраці з Європейською комісією. На підставі документа ЄС «Стратегічні рекомендації громадськості», де визначалися сфери, на які розподілялися субсидії ЄС, усі країни повинні розробили свою національну стратегію. Польський документ мав назву «Національна стратегія згуртування». Це найважливіший документ, що стосується фондів.

Наступний період співпраці з фондами ЄС характеризується зростанням інвестицій протягом семи років майже до 1 трлн євро в перерахуванні до злотого. Гроші надаватимуться насамперед для зростання і створення робочих місць та реалізації близько 45 програм. Актуальними для дослідження стали такі програми: проекти європейського співробітництва, Європейські мережі, європейські майданчики «Європа для громадян», творча програма Європи [16].

Окрім зміни у відносинах з урядом та ЄС, цей період показує зростанням бюрократії щодо діяльності громадських організацій, у зв'язку з чим 27 % організацій заявили, що не мають наміру звертатися за коштами до Європейського Союзу для реалізації нових програм на 2014–2020 рр. Найважливішою причиною, яка перешкоджає практично кожній заявці на отримання коштів ЄС, є формальності та бюрократія, пов'язані з процесом подання заявки, а також документацією та звітністю. Вказані перешкоди включають відсутність коштів на власний внесок або страх перед відсутністю фінансової ліквідності під час реалізації проекту, а також відсутність кваліфікованих людей, які готують заявку. Проте Польща відіграє помітну роль у громадському просторі ЄС через міжнародну співпрацю Вишеградського фонду,

який був заснований ще в 2000 р., урядами країн Вишеградської групи – Чехії, Угорщини, Польщі та Словаччини. Мета фонду – сприяння регіональному співробітництву у Вишеградському регіоні (V4), а також між регіоном V4 та іншими країнами, особливо у Західних Балканах та державах Східного партнерства. Фонд це робить, надавши 8 мільйонів євро (що щорічно надаються рівними внесками з усіх країн V4) як гранти, стипендії та на резиденції художників. Інші країни-донори (Канада, Німеччина, Нідерланди, Південна Корея, Швеція, Швейцарія, США) надали ще 6 млн євро через різні схеми грантів, якими Фонд керує з 2012 р. [3].

Польські організації, що беруть участь у проектах Вишеградського фонду, – це проєвропейські організації, які сформовані на демократичних позиціях, серед таких ми виділяємо: асоціацію «Вілла Деціус», Фонд ePanstwo, Європейський фонд інституту аутсорсингу.

Взаємодію громадських організацій і владних інститутів Польщі в період повноправного членства в ЄС було розглянуто крізь призму прийнятих стратегій: «Стратегії підтримки розвитку громадянського суспільства на 2009–2015 рр.», «Національної програми підтримки розвитку громадянського суспільства 2016–2020 рр.», «Центру розвитку громадянського суспільства 2017 р.» та діяльності Національного форуму неурядових організацій та їх рішень. Варто зауважити, що зараз організації знаходяться в опозиції до влади у зв'язку з негативним ставленням до створення Центру розвитку громадянського суспільства.

Діаметрально протилежно розвивається співпраця з бізнесом, оскільки великі активи бізнесу часто запрошують представників організацій для налагодження попиту у сфері послуг.

Результати діяльності громадських організацій у політичних процесах Польщі на шляху до ЄС оцінювалися за допомогою Індексу сталості організацій громадянського суспільства (CSO) та Індексу громадянського суспільства (CSI), Індексу демократії (Democracy Index). За допомогою індексів вдалося дослідити сильні та слабкі сторони польських громадських організацій у хронологічній послідовності та виміряти, як змінювалася діамантова структура всього громадянського суспільства Польщі. Варто зауважити, що польські громадські організації мають слабкий організаційний та фінансовий складник, що заважає сектору вийти на вищий – європейський – рівень. Було визначено, що зменшення рівня розвитку організацій громадянського суспільства відображається на показниках демократії, які станом на 2017 р. значно зменшилися порівняно з показниками періоду вступу.

Література:

1. Grotkowski M. Trzeci sektor w Polsce – rola i zagrożenia płynące z wypełniania. FCAP. 2011. S. 1–23.
2. Kondycja sektora organizacji pozarządowych w Polsce 2015. Raport z badań. Stowarzyszenie Klon / Jawor. Warszawa, 2016. 176 s.
3. List of Approved Project Proposals–Deadline of December 1, 2012 / Visegrad Fund. URL: <https://www.visegradfund.org/archive/results/small-grants/?c=2012> (дата звернення: 15.02.2016).
4. Najważniejsze pytania – podstawowe fakty. Polski sektor pozarządowy 2008. Stowarzyszenie KLON / JAWOR, Warszawa, 2008. 138 s. URL: <http://www.ngo.pl/files/civopedia.pl/public/badania2008.indd.pdf> (дата звернення: 10.04.2016).
5. Najważniejsze pytania – podstawowe fakty. Polski sektor pozarządowy 2010. Stowarzyszenie KLON / JAWOR, Warszawa, 2011. 85 s. URL: http://fakty.ngo.pl/files/civopedia.pl/public/raporty/podstawowefakty_2010.pdf (дата звернення: 10.04.2016).
6. Najważniejsze pytania – podstawowe fakty. Polski sektor pozarządowy 2012. Stowarzyszenie KLON / JAWOR. Warszawa, 2013. 231 s. URL: http://www.ngo.pl/PodstawoweFakty_2012_raport/ebook/content/PodstawoweFaktyNGO_2012_KlonJawor_raport.pdf (дата звернення 10.04.2016).
7. Narodowa Programa Wspierania Rozwoju Społeczeństwa Obywatelskiego (NPWRSO). [Електронний ресурс]. URL: <https://www.spoleczenstwoobywatelskie.gov> (дата звернення: 05.04.2015).
8. Nations in TraCSOt. Freedom House. URL: <https://freedomhouse.org/report-types/nations-traCSOt> (дата звернення: 05.04.2018).
9. Odpowiedzialne Państwo Fundacja Batorego. URL: http://www.batory.org.pl/programy_operacyjne/przeciw (дата звернення: 17.04.2015).
10. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 11 marca 2008 r. w sprawie dokonywania wydatków budżetu państwa w 2008 r. pochodzących ze środków z rezerwy celowej. Fundusz Inicjatyw Obywatelskich. URL: <http://dziennikustaw.gov.pl/du/2008/s/49> (дата звернення: 23.07.2016).
11. Strategia wspierania rozwoju społeczeństwa obywatelskiego na lata 2009–2015. URL: <https://www.mpips.gov.pl/userfiles/File/ozytek/SWRSO%202009-2015.pdf> (дата звернення: 13.06.2017).
12. Strategii Wspierania Rozwoju Społeczeństwa Obywatelskiego. Rząd przyjmuje ważne uchwały. URL: <http://www.ekonomiaspoleczna.pl/x/414040> (дата звернення: 13.06.2017).
13. Uchwały nr 209/2013 Rady Ministrów z dnia 27 listopada 2013 r. W sprawie przyjęcia Programu Fundusz Inicjatyw Obywatelskich na lata 2014–2020. URL: <file:///C:/Users/%D0%AE%D0%BB%D1%8F/Downloads/RM-111-207-13.pdf> (дата звернення: 27.09.2017).
14. Uchwały nr 240/2008 Rady Ministrów z dnia 4 listopada 2008 r URL: <https://www.mpips.gov.pl/gfx/mpips/userfiles/File/pozytek/Uchwala%20SWRSO%202009-2015.pdf> (дата звернення: 27.09.2017).

15. Ustawa z dnia 15 września 2017 r. o Narodowym Instytucie Wolności – Centrum Rozwoju Społeczeństwa Obywatelskiego. URL: <http://dziennikustaw.gov.pl/du/2017/1909> (дата звернення: 30.12.2017).

16. Wasilewska M. Fundusze 2014–2020: Możliwości dla NGO-sów w programach unijnych (cz. 1). URL: <http://wiadomosci.ngo.pl/wiadomosc> (дата звернення: 08.11.2017).

17. Wasilewska M. Fundusze unijne dla organizacji pozarządowych w latach 2007–2013. Przewodnik wydanie II. Warszawa, 2009. 306 s.

18. Zamach PiS na organizacje pozarządowe. Wiadomo.co. URL: <https://wiadomo.co/zamachpisnaorganizacjejepozarzadowe>. (дата звернення: 14.05.2016).

1.4. ДОВІРА У СУЧАСНИХ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ УКРАЇНИ В XXI СТ.

Кокорський В. Ф.

Однією з проблем розвитку вітчизняного соціуму є формування узагальненої довіри, через яку посилюється зв'язок між індивідом і спільнотою, зростає почуття єдності, можливості для кооперації. Вона особливо загострюється в умовах надзвичайно динамічного сучасного світу, де спостерігається посилена соціальна фрагментація, руйнація звичних соціальних норм, ускладнення етнічних та релігійних процесів, розпад традиційних ідентичностей. Соціокультурна реальність сьогодення має все більш невизначений та нестабільний характер, коли саме наявність довіри, чітко пов'язаної зі взаємними очікуваннями, зобов'язаннями, залежностями, відповідальністю, ризиком, механізмом соціального порядку, співвідноситься з відчуттям захищеності та надійності, ефективною взаємодією попри невизначеність та ризик. П. Штомпка вбачає останній як «можливість неприємностей, пов'язаних з нашими власними діями і обумовлених нашими власними зобов'язаннями» [1, с. 30]. На його думку, саме з ним довіра має досить тісний зв'язок, позначаючи можливість породження різноманітних ризиків: невиправдання покладених очікувань, появи негативного психологічного осаду від нездійснення очікуваного, руйнації стосунків тощо. Вона ж постає засобом їх нейтралізації.

На думку антропологів і соціологів, основоположна, базова довіра до світу, яка формується насамперед у дитинстві, складає необхідну передумову суспільного порядку. Вона спирається на передбачуваність рутинної практики, засновану на усвідомленні соціальних правил і ролей, та пов'язану з їх дотриманням «онтологічної безпеки», постаючи важливою умовою усталеності життя. Її значущість особливо очевидна в глобалізованому світі, де зростання географічної мобільності, культурного, етнічного та релігійного змішування, розмаїття поглядів і стилів життя вимагає і вможливує розвиток ресурсу, що допомагає поєднати людські відмінності.

Ним і стає абстрактна генералізована форма довіри, широка настільки, щоб бути використаною стосовно багатьох різних соціальних ситуацій, незалежно від особистого ставлення до «іншого». Відповідно, надзвичайно інтенсивна, «товста» або конкретизована довіра з її вузьким радіусом, практикувана в закритих колах осіб зі спільними інтересами, має зменшитися, тоді як менш інтенсивна, «тонка», з більш широким радіусом – зрости. Адже саме

друга значно сприятливіша для демократії порівняно з першою [2]. Крім того, сучасне суспільство засноване на інститутах, передусім ринку і держави, які залежать від повсякденних взаємодій між незнайомими та несхожими людьми. А отже, воно потребує поширення позагрупової довіри [3, с. 47].

Впевненість у «собіподібності» тих, хто об'єднаний поняттям «ми» та «свої», є основою солідарності суспільства та формування «соціального капіталу» – мережі груп, асоціацій, об'єднань, що створюються на добровільних засадах і сприяють активізації залученості особистості в процес вирішення загальносуспільних справ. Роберт Патнем [4, с. 92] виділяє два типи соціального капіталу і довіри – відкритий (bridging – від слова «міст», тобто наводити мости) і закритий (bonding – пов'язувати). Відкритий соціальний капітал зі зв'язками-мостами передбачає узагальнену довіру – поширення норм кооперації на всіх, включно з незнайомими людьми. Закритий, базований на зв'язках-кайданах, має в основі «обмежену мораль» – поширення довіри й кооперації тільки на членів певного кола (сім'ї, колег, земляків, етнічної групи тощо). Економісти виокремлюють також соціальний капітал і довіру зі «зв'язками-ланками» [5, с. 203], які визначають відносини між різними соціальними верствами в ієрархії, де влада, соціальний статус і добробут доступні лише певним індивідам або групам, здатним використовувати ресурси, ідеї або інформацію формальних інститутів, котрі не є безпосередньо елементом групи.

Хоча сильні «зв'язки-кайдани» дають певним товариствам або групам почуття єдності і спільної мети, без «зв'язків-мостів», тобто подолання різних соціальних поділів (наприклад, релігійного, етнічного, соціально-економічного тощо), вони можуть стати основою реалізації дуже вузьких інтересів і відторгнення всіх «чужих». Відносно однорідні групи можуть характеризуватися дуже високою внутрішньою довірою і кооперацією, але низькою – з рештою суспільства. Тоді «зв'язки-кайдани» стають бар'єром для соціальної єдності і для особистого розвитку.

Без довіри, базованої на спільних інтересах та цінностях, неможливо впровадити ефективну комунікацію між суспільством і владою, суб'єктами влади, різними прошарками соціуму. Крім того, її відсутність перешкоджає дотриманню демократичних правил гри. Толерантність, як одна з важливих цінностей громадянської культури, також породжується довірою.

Своєю чергою, недовіра викликає ерозію соціального капіталу, обертається атомізацією суспільства, ізоляцією індивідів, упередженням ставленням до іншого погляду, а в політичній сфері – апатією, відчуженням від

структур влади, ігноруванням політичних інститутів, а отже, – втратою можливостей впливати на рішення, які приймає держава.

Останніми роками різні аспекти довіри стосовно українського соціуму досліджувалися в працях Є. Головахи, О. Злобіної, Н. Кушнір, С. Макеєва, І. Мартинюка, Н. Паніної, В. Степаненка та інших вітчизняних дослідників. Підсумком їх напрацювань та узагальненням її критично низького стану протягом усіх років незалежності стала колективна монографія «Суспільство без довіри», видана Інститутом соціології НАН України у 2014 р. Однак наявні доробки не покривають цю досить масштабну і різнопланову тему та не дають відповіді на усі пов'язані з нею запитання. Зокрема, як і у багатьох західних науковців, у них не розрізняються між собою генералізований (узагальнений) і конкретизований (стратегічно-раціональний та ідентичнісно-груповий) прояви довіри, відтворення яких у політиці має різні масштаби, прояви і наслідки. Перший – абстрактний – істотно відмінний від другого – конкретного, поширюючись на особисто незнайомих людей, щодо репутації яких немає прямої достовірної інформації.

Згідно з загальноприйнятною позицією, довіра як така за своєю сутністю – це віра в надійність людини або системи, впевненість індивіда, групи, суспільства, нації в тому, що навколишній світ не має намірів їм зашкодити [6, с. 188]. Генералізованою вона стає тоді, коли в її коло включаються віддалені та несхожі інші, відображаючи зв'язки, котрі поєднують людей у суспільстві, а також економічних та етнічних групах, релігіях і расах [7, с. 45].

Вимірювання такої узагальненої довіри здійснюється за допомогою запропонованого М. Розенбергом [8, с. 695] стандартного запитання: «Як ви гадаєте, загалом більшості людей можна довіряти чи варто бути обережним, маючи справу з людьми?». У Європейському соціальному дослідженні, до якого Україна долучилася з 2005 року, використовується масштаб відповіді з 11 пунктами, де 0 вказує на найнижчий (потрібно бути обережним) і 10 – найвищий (більшості людей можна довіряти) рівень. Опубліковані результати (табл. 1.4.1) дають змогу порівнювати вітчизняні показники за відповідним параметром у його динаміці з даними в інших державах, включених у дослідження [9, с. 91].

Таблиця 1.4.1 – Рівень генералізованої довіри в Європі

Країни	2005	2007	2009	2011
Австрія	5,18	5,11	–	–
Бельгія	4,79	4,98	5,13	5,04
Болгарія	–	3,35	3,45	3,51
Велика Британія	5,18	5,37	5,29	5,35
Греція	3,82	–	3,92	4,02
Данія	6,76	7,02	6,92	6,84
Естонія	5,18	5,34	5,44	5,67
Ізраїль	–	–	5,29	5,13
Ірландія	5,84	5,36	–	5,25
Ісландія	6,37	–	–	–
Іспанія	4,89	5,10	4,94	5,08
Кіпр	–	4,19	4,48	3,79
Латвія	–	4,47	4,10	–
Люксембург	5,02	–	–	–
Нідерланди	5,84	5,76	5,96	6,02
Німеччина	4,82	4,77	4,94	4,73
Норвегія	6,63	6,82	6,62	6,66
Польща	3,59	4,07	4,13	4,36
Португалія	3,92	4,06	3,65	3,73
Росія	–	3,91	3,98	4,19
Румунія	–	4,07	3,82	–
Словаччина	4,02	4,29	4,14	4,51
Словенія	4,13	4,06	4,32	3,94
Туреччина	–	–	2,34	–
Угорщина	4,11	4,33	4,09	4,48
Україна	4,45	4,14	4,11	4,22
Фінляндія	6,52	6,57	6,45	6,50
Франція	4,53	4,45	4,46	4,31
Хорватія	–	–	4,29	4,64
Чехія	4,28	–	4,80	4,59
Швейцарія	5,71	5,68	5,72	5,64
Швеція	6,05	6,28	6,35	6,34

Тут, щоправда, за справедливим зауваженням М. Палдема, треба зважати на те, що хоча генералізована довіра для суспільства загалом раціональна, але водночас кожна країна має свій допустимий її рівень. Якщо у когось із громадян він вищий, то перед нами «маля», яке експлуатується іншими людьми. У протилежному випадку – «цинік», котрий створює проблеми і додаткові витрати іншим людям. Більшість прагне мати справу з розумними реалістами, які наближаються до середньозважених показників [10].

З наведеної таблиці видно, що стан генералізованої довіри, її раціональність і динаміка в Україні є не надто втішними, хоча схожа ситуація спостерігається і в інших посткомуністичних країнах. Загалом вони утворили досить компактну групу в сенсі особливостей цілісного сприйняття населенням

соціальних взаємодій як безпечних або небезпечних. Йдеться про баланс довіри – недовіри до соціального простору загалом, показником якого були відповіді на питання про магістральну стратегію взаємин з оточенням. Характерно, що найвищий рівень довіри зафіксований у суспільствах чітко окресленого соціокультурного ареалу: в данців, норвежців, фінів, шведів він перевищує 6 балів. Тут його гарантом постає висока стабільність життя, яка підтримує відчуття соціального порядку і психологічно відтворюється у сприйнятті суспільного простору як безпечного. Найнижчі показники разом з Україною демонструють держави колишнього радянського блоку – Болгарія, Польща, Росія, Словенія, Словаччина, Чехія, Угорщина, які ледве наближаються до 4,5 балів.

Як можна пояснити такі значні відмінності генералізованої довіри в межах континенту? Один із впливових у західній політичній науці теоретичних підходів [11], представлений А. Селігменом, Ф. Фукуямою і найбільш послідовно – Е. Усланером, пропонує робити це через її аналіз як моральної цінності, проявом якої є віра у те, що особисто незнайомі люди заслуговують на нашу довіру незалежно від конкретних життєвих подій, оскільки поділяють з нами фундаментальні моральні приписи і не прагнуть нас обдурити. Саме у такому вигляді вона пов'язує індивідів у моральну спільноту. Це не означає спільності їх політичних чи ідеологічних позицій, релігійних вірувань, але передбачає більш глибокі спільні риси людини і суспільства [12, с. 2–3].

На думку Ф. Фукуями, довіра як моральний ресурс виникає тоді, коли «спільнота поділяє низку моральних цінностей так, щоб створити регулярні очікування передбачуваної і чесної поведінки» [13, с. 52]. За А. Селігменом, вона заснована на «вірі у доброзичливість інших і їх особисту совісність» [14, с. 11, 43].

Е. Усланер [15, с. 2–3], розглядаючи довіру як незмінну протягом тривалого часу основу суспільного життя, наполягає на стійкості та беззаперечності закладених у дитинстві моральних цінностей. Серед них особливе значення має генералізована довіра до незнайомих індивідів (а не стратегічна до тих, кого ми знаємо особисто), оскільки вона заснована на їх включенні в нашу моральну спільноту. Стосовно неї саме батьки є нашими першими моральними вчителями. Вона постає моралістичною, оскільки пов'язана з оптимістичними уявленнями про домінування у навколишній реальності порядних людей, вірою не у певних індивідів, а в «узагальненого іншого». Її носії навіть у випадку обману, ризику та програшу налаштовані на тимчасовість і подальше подолання невдач спільними з іншими зусиллями.

Дослідник підкреслює, що центральною ідеєю моралістичної довіри є «віра в те, що більшість людей поділяє Ваші основні моральні цінності», попри їх незгоду поділяти «Ваші погляди щодо політичних проблем чи навіть Вашу ідеологію» [16, с. 104]. Довіра заснована на вірі у доброзичливість інших, переконаності індивіда в тому, що вони його не обдурять [16, с. 107].

У країнах зі значною кількістю довірливих людей, зауважують західні дослідники, краще функціонують уряди і розвивається економіка, більш відкриті ринки та активніша перерозподільча політика, менше корупції тощо. Те, що їх вирізняє – це передусім рівень економічної рівності, властивий саме державам північної Європи, де, як ми вже вказували, рівень генералізованої довіри найвищий. Зі свого боку, економічна нерівність, корумпованість і бюрократизація влади сприяють поширенню суспільного песимізму та призводять до зниження рівня міжособистісної довіри. Остання, за оцінкою Е. Усланера, в такому соціумі розвинути не може. У людей з вищим статусом немає підстав довіряти низам і навпаки. Багаті та бідні навряд чи будуть думати, що вони поділяють однакові цінності.

А отже, в подібній ситуації можлива хіба що партикуляризована (конкретизована) довіра як впевненість у можливості довіряти лише таким людям, як ми. Її базовим осередком зазвичай постає сім'я, що породжує загрозу поширення аморального фамілізму. Р. Бенфілд визначав останній як стратегію соціальної взаємодії, відтворювану через бажання максимізувати короткострокові матеріальні вигоди нуклеарної сім'ї на тлі переконаності, що інші будуть чинити так само [17, с. 85]. У радикальній формі він означає неможливість об'єднання зусиль індивідів задля спільної мети у зв'язку з пануванням приватних інтересів, недовірою до людей поза сімейним колом і відсутністю відповідальності перед суспільством. Аморальний фамілізм постає як стан загальної відчуженості: люди не допомагають один одному і не опікуються благом місцевої спільноти. Адміністрація також має на меті власну вигоду в ситуації браку суспільних інструментів, які б дали змогу обмежити владу посадової особи – цим займаються хіба що інші бюрократи [18, с. 88]. Незалежно від того, бере місцевий чиновник хабарі чи ні, спільнота буде вважати його хабарником [18, с. 94]. Заклики будь-якої людини чи організації до дій заради спільного блага викликають підозру, вбачаються ненормальними і неприйнятними [18, с. 87, 98].

Якщо спиратися на логіку викладеного вище підходу у поясненні стану генералізованої довіри в Україні, то очевидно, що вона не стала моральною цінністю для більшості співгромадян. Їх моральність загалом також поро-

джує занепокоєння, слугуючи додатковим чинником масштабної недовіри, на що вказують показники відповіді на ще одне запитання з Європейського соціального дослідження (табл. 1.4.2) [18]. Сформульоване воно так: «Як Ви вважаєте, більшість людей намагатимуться використати або ошукати Вас: якщо будуть мати нагоду, чи вони будуть старатися поводити себе чесно та порядно?» Тут 0 позначає схильність до використання чи ошуканства, а 10 – налаштованість на чесну і порядну поведінку.

Таблиця 1.4.2 – Стан моральності в Європі

Країни	2005	2007	2009	2011
Австрія	5,90	5,76	–	–
Бельгія	5,61	5,76	5,91	5,87
Болгарія	–	4,50	4,31	4,38
Велика Британія	5,59	5,76	5,69	5,60
Греція	3,68	–	3,69	3,93
Данія	7,31	7,33	7,27	7,18
Естонія	5,44	5,64	5,80	6,13
Ізраїль	–	–	5,49	5,23
Ірландія	6,09	5,91	–	5,84
Ісландія	6,90	–	–	–
Іспанія	5,22	5,41	5,32	5,27
Кіпр	–	4,90	4,81	4,09
Латвія	–	5,19	5,31	–
Люксембург	5,64	–	–	–
Нідерланди	6,24	6,28	6,40	6,49
Німеччина	5,74	5,79	5,94	5,89
Норвегія	6,93	7,02	6,89	6,95
Польща	4,58	4,77	4,88	5,04
Португалія	4,83	4,73	5,01	4,97
Росія	–	4,81	4,99	5,08
Румунія	–	3,81	3,71	–
Словаччина	4,50	4,70	4,67	4,89
Словенія	4,77	4,87	4,99	4,49
Туреччина	–	–	3,06	–
Угорщина	4,55	4,71	4,58	4,84
Україна	4,79	4,64	4,46	4,56
Фінляндія	6,82	6,89	6,78	6,76
Франція	5,62	5,84	5,80	5,80
Хорватія	–	–	4,55	4,89
Чехія	5,23	–	5,33	5,13
Швейцарія	6,41	6,51	6,39	6,41
Швеція	6,53	6,63	6,66	6,70

Тут спостерігається загалом аналогічна зі станом генералізованої довіри картина щодо очікувань чесного, порядного ставлення з боку інших людей. Якщо переконаність громадян Північної Європи в тому, що більшість складають саме моральні індивіди, знаходиться у межах від 7,18–7,31 (Данія) до

6,53–6,70 (Швеція), то у посткомуністичному світі загалом вона складає менше 5 балів (Україна – 4,46–4,79).

Таку деморалізованість співвітчизників, їх орієнтацію на раціональність недовіри ще у 2002 р. у статті «Феномен «аморальної більшості» в українському суспільстві: пострадянська трансформація масових уявлень про норми соціальної поведінки в Україні» [19] зафіксував відомий вітчизняний соціолог Є. Головаха. На його думку, руйнування засад довіри і соціального капіталу, поваги та відповідальності за свої вчинки перед іншими людьми відбулося внаслідок поширення в суспільстві соціального цинізму. Для більшості дорослого населення країни у ХХІ столітті характерна позиція недовіри до співгромадян, підозри у нечесності та здатності обманювати задля вигоди.

Йдеться про те, що усереднений громадянин України оцінює іншого усередненого громадянина як аморального суб'єкта. Така самооцінка засвідчує формування феномену «аморальної більшості». Його сутність полягає в тому, що моральні норми людської порядності та відповідальності, які регулюють повсякденну поведінку громадян, їх стосунки у різних ситуаціях спілкування і діяльності, розглядаються більшістю дорослого населення як норми поведінки моральних аутсайдерів. За попередні роки вона явно зміцніла і вже близька до того, аби стати «кваліфікованою більшістю», здатною підняти «моральну революцію», створивши суспільний лад, у якому чесність та порядність перестануть сприйматися як моральні орієнтири соціальної поведінки. Залишилося тільки «дочекатися» появи відверто цинічного харизматичного лідера, спроможного конвертувати масове зневажання моральних норм у новий суспільний лад, конструйований на запереченні загальнолюдської моралі.

Дослідник підкреслював, що, як впливає із соціологічних досліджень, проведених у 1982 (тобто ще за часів СРСР) та 2002 роках Інститутом соціології НАН України, впродовж двадцяти років на вітчизняних теренах відбулася оксамитова «моральна революція». Її основна причина – руйнування усталених засад життя громадян, наслідком чого може стати будівництво нового «аморального» суспільного ладу. В роки незалежності було задекларовано грандіозні цілі стосовно розбудови нової держави і економіки на нових ідеологічних засадах. І начебто ніхто принципово не ламав мораль, не говорив, що підлість – це добре, що треба заради користі жертвувати честю і гідністю, проте закони суспільства такі, що кардинальні зміни в одній із найбільш важливих його сфер неминуче призводять до істотних змін в інших.

Серйозною жертвою змін стала мораль. Порівняно з даними двадцятирічної давності, на 2002 р. більшість людей виявилася «аморальною».

Є. Головаха зауважував: «Напевно, у тих, хто відповідав на запитання, перед очима живі приклади. Адже людина не оцінює суспільство загалом, вона завжди оцінює те середовище, яке їй доступне, де вона здатна побачити приклади того чи іншого ставлення до етичних норм. Це також тест на цинічність суспільства, адже цинічна людина завжди бачить в інших джерело зла – вона вважає, що така ница людська природа» [20].

Є. Головаха прогнозував збереження масової деморалізації у віддаленому майбутньому: «Можливо, українське суспільство дасть світу приклад, як можна невизначено довго зберігати відносну соціально-політичну стабільність у країні, де більшість населення деморалізована й „аморалізована”, і осоромить думку теоретиків, які стверджують, що неминучий «нормативний вибух» пов'язаний з соціальними потрясіннями та авторитарним правлінням. Але у такому разі неминучий тривалий конфлікт між потребою людей в авторитетному інституті суспільної моралі і відвертою його зневагою з боку «аморальної більшості» [20].

За оцінками дослідника, 30 років – мінімальний термін для того, щоб країна зі стану хаосу й інституційної розрухи перейшла до нормального прогресивного існування, коли більшість скаже «я задоволений цим суспільством, мені воно подобається, мені в ньому морально добре» (зрозуміло, за відсутності авторитарної системи).

З такими тезами, але вже стосовно генералізованої довіри, погоджується О. Злобіна, яка також нагадує, що невисокий на загальноєвропейському тлі її вітчизняний показник ще на початку 1990-х років виглядав значно краще. Тоді моніторинг Інституту соціології НАНУ фіксував приблизний паритет між тими, хто вважав, що людям загалом можна довіряти, і тими, хто дотримувався протилежної позиції. 15 років потому не довіряли вже більше половини, а довіряли лише 30 %. Високі темпи негативної динаміки означали, що низький рівень довіри продовжує інтенсивно формуватися під впливом соціального складника, яка відображає нестабільність і нестійкість соціального порядку, а не є відтворенням власне українського соціокультурного контексту. Їх можна розглядати як залишкові індивідуально-психологічні наслідки пережитої українцями і мешканцями інших посткомуністичних країн болісної трансформації [21, с. 208–209].

А отже, набувало особливої актуальності запитання про можливість переходу від партикуляризованої до генералізованої довіри. Вже згадувані Р. Патнем, Е. Усланер та Ф. Фукуяма стверджують, що вона існує, і нею є залученість до діяльності громадських організацій. Однак найбільш сприят-

ливі для зростання довірливості до інших людей два її різновиди – добродієність і волонтерство. Адже витратити свій час і гроші на незнайомих – це більш значущий внесок у вирішення суспільних проблем, аніж співпраця зі схожими індивідами. За оцінками Е. Усланера [22, с. 107, 121], серед учасників саме цих проявів громадянської активності відсоток орієнтованих на довіру вдвічі вищий стосовно тих, хто не схильний довіряти узагальненим іншим.

Зі свого боку, зростаюча довірливість у середовищі добродієнтів і волонтерів різними шляхами посилює їх активізм. По-перше, вона зміцнює почуття зв'язку з особисто незнайомими людьми. По-друге, «ті, хто довіряють, відчувають моральну потребу допомагати тим, хто живе гірше», а отже, не лише здійснюють індивідуальні гарні вчинки, але й також підтримують політику уряду, спрямовану на зменшення нерівності. Тому важко не погодитися з висновком науковця стосовно того, що, ймовірно, жодний прояв партикуляризованої довіри не призводить до генералізованої, яка має моральну основу і моральні наслідки.

Показово, що ці висновки знайшли підтвердження у вітчизняних реаліях останнього часу. Обидва Майдани та не в останню чергу збройна інтервенція Росії призвели до появи нових форм самоорганізації співвітчизників, заснованих не на ініціативах «зверху», а на активностях «знизу», багато з яких виникають й інституціоналізуються саме завдяки зростаючій взаємодовірі між громадянами. Чи не найбільш вагомим з них стало саме волонтерство.

Загалом як факт вітчизняного буття волонтерство набуває поширення і формалізації з початку XXI ст. Однак ставлення до нього з боку суспільства тривалий час залишалося достатньо обережним у зв'язку з поширенням у відповідному середовищі не так моральності й альтруїзму, як прагнення заробити грошей на життя, почасти аморальним шляхом. А отже, спостерігалася повсюдна мімікрія волонтерських дій, котра набула подвійного характеру: імітації феномену «волонтерства» державою, громадськими організаціями та приховування справжніх мотивів і цілей у добродієності [23]. Волонтери вбачалися можливим засобом для отримання фінансування від іноземних інвесторів, додатковим людським ресурсом для виконання соціальних проєктів, гарантією спроможності НДО втілити власну місію, варіантом взаємовигідного обміну послугами, навичками, способом проведення дозвілля з отриманням власної вигоди тощо.

Тобто відбувалася імітація псевдонеобхідності волонтерства в державі та організаціях з метою привернення уваги, хоча відповідного соціального

замовлення майже не існувало. У межах державного конструювання його ідеології воно набувало іміджу, який не спонукав до наслідування. Своєю чергою, відсутність реального прикладу підривала довіру населення до волонтерів. До того ж, як уже вказувалося, в суспільстві домінував (і все ще не подоланий досі) закритий тип довіри, спрямованої лише на тих, кого українці знають особисто, – родичів, друзів, сусідів. Брак відкритої довіри між групами з особливо низьким її рівнем щодо інститутів влади – уряду, президента, судів, Верховної Ради, політичних партій – ускладнював розвиток прозорих демократичних процесів і призводив до корупції, кумівства й патерналізму, коли особисте знайомство виявлялося набагато важливішим, ніж професіоналізм і кваліфікація.

А от новітній волонтерський рух, що почав набирати сили з часів Євромайдану та Революції гідності, розгортаючись після початку військових дій на Сході нашої країни, став без перебільшення безпрецедентним у кількісному і якісному вимірі. Саме з ним і добробатами співвітчизники пов'язали реальний порятунок країни від зовнішньої агресії та дезінтеграції за непередбачуваним сценарієм. Як наслідок, «суспільство без довіри» виокремило його серед усього спектру соціальних інституцій небаченим раніше рівнем довіри й підтримки (табл. 1.4. 3).

Таблиця 1.4.3 – Рівень довіри до соціальних інститутів [29]

% тих, хто повністю або майже довіряє	2014 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.
Родині та родичам	95	93	95	
Сусідам	53	52	59	
Волонтерам		59	53	56
Церкві та духовництву	48	50	50	51
Армії	40	41	42	46
Благодійним фондам, громадським об'єднанням	15	34	31	38
ЗМІ	25	19	21	28
Місцевим органам влади	19	16	20	28
Астрологам	11	13	17	
Президенту	34	18	11	11
Банкам	10	12	9	14
Уряду	17	9	7	7
Судам	5	6	6	8
Верховній Раді	9	8	6	5
Політичним партіям	4	5	5	6

Тут знайшов пряме підтвердження висновок Е. Усланера, Ф. Фукуями та А. Селігмена про довіру, яка виявила себе як моральна цінність і віра у те, що її заслуговують особисто незнайомі люди, оскільки поділяють з нами фундаментальні моральні приписи і не прагнуть нас обдурити. Саме так довіра,

попри відмінності майнового стану, політичних чи ідеологічних позицій та релігійних вірувань, спроможна пов'язати індивідів у моральну спільноту, що поділяє низку моральних цінностей і створює регулярні очікування передбачуваної, чесною та совісною поведінки.

Цю спроможність і продемонстрували волонтери. Водночас вони усвідомлювали, що довіра за визначенням пов'язана з ризиком. Відповідно, питання для них полягало в тому, як навчатися свідомо йти на нього у тих ситуаціях, де це необхідно. Адже у 2013–2014 рр. волонтери знаходилися у ситуації критично низького рівня генералізованої довіри, але змогли подолати і власні, і суспільні перестороги. Без цього не відбулася б жодна волонтерська ініціатива з підтримки ЗСУ, добровольців та переселенців, на яку ніхто не дав би грошей, не кажучи про власний час [25].

Саме волонтерський рух продемонстрував загальнолюдські (відповідальність, почуття обов'язку, совість), громадянські (патріотизм, пріоритет цінностей суспільства перед цінностями індивіда, прагнення до свободи та демократії, українська ідентичність, віра в праведність боротьби), міжособистісні (альтруїзм, емпатія, доброта, гуманність) та особистісні (гідність, оптимізм, ініціативність, безкорисність, романтизм, прагматизм) моральні якості [26, с. 212]. Мотивом діяльності більшості представників волонтерства поставала не матеріальна вигода, а моральний обов'язок, що породжувало повагу і довіру до його учасників. Відповідно, суспільство не підозрювало в їх діях корисливих мотивів, на відміну від політиків, яких загалом вважають такими, що переслідують швидше власні, аніж народні інтереси. А отже, активність волонтерів слугувала прикладом для інших і спонукала людей приєднуватись до волонтерського руху, впливала на формування громадянської свідомості та небайдужості.

Вона ж, на нашу думку, сприяла помітному зростанню в Україні протягом останніх років міжособистісної довіри, яка у 2016 р. складала 56,2 % (Захід – 52,3 %, Центр – 52,3 %, Південь – 53,1 %, Схід – 64,4 %). Остання загалом корелює з довірою 53,3 % співвітчизників до волонтерів (Захід – 63,1 %, Центр – 51,9 %, Південь – 47,7 %, Схід – 50,3 %) (табл. 1.4.4–1.4.6). Саме вони стали тими авторитетами, які за п'ятибальною шкалою користуються довірою більшості громадян з індексом 3,4, сприяючи зростанню загальної довіри. Співвітчизники мають індекс 3,2, армія – 3,0, благодійні фонди, громадські організації та об'єднання – 2,9 [27, с. 156–157, 161].

Таблиця 1.4.4 – «Нікому не довіряти – найбезпечніше», 1992–2016 рр.

	1992	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016
Не згоден	40,5	34,6	36,8	34,7	36,0	28,8	30,8	35,2
Згоден	46,7	50,2	47,5	51,5	49,6	56,6	53,9	52,3
Не знаю	12,3	14,9	15,7	13,4	14,1	13,9	14,8	12,5
Не відповіли	0,6	0,3	0,0	0,3	0,3	0,7	0,4	0,3

Таблиця 1.4.5 – «Нікому не довіряти – найбезпечніше», 2016 р. (%)

	Захід	Центр	Південь	Схід	Україна загалом
Не згоден	32,7	38,3	31,8	34,5	35,2
Згоден	50,8	51,1	55,7	53,4	52,3
Не знаю	16,5	10,6	12,5	12,1	12,5

Таблиця 1.4.6 – Переживання відчуття, що більшості людей не можна довіряти, 2016 р. (%)

	Захід	Центр	Південь	Схід	Україна загалом
Ніколи	23,3	16,5	14,5	19,5	18,7
Зрідка	41,9	53,3	39,4	41,6	45,7
Періодично	26,0	23,5	29,5	29,8	26,7
Майже постійно	8,8	6,7	16,6	9,1	8,9

Показово, що саме через їх трансформацію у бік масових волонтерських і солідаристських практик покращилося ставлення до НДО, що також призвело до суттєвого зростання суспільної довіри. Як зауважує В. Степаненко, в опитуваннях 2015 та 2016 рр. переважно або цілком довіряли їм і благодійним фондам близько третини респондентів (31,2 %) (Захід – 33,4 %, Центр – 30,8 %, Південь – 24,8 %, Схід – 32,3 %), хоча у 2006 р. рівень такої сукупної довіри до них складав 12,6 %, а перед Євромайданом 2013 р. – 17,8 % [28, с. 81–82].

У 2018–2019 рр. ситуація практично не змінилася. На тлі критично низького рівня довіри громадян до владних інституцій (за результатами дослідження аналітично-консультативної компанії Gallup, в Україні вже другий рік поспіль відтворюється найнижчий у світі рівень довіри до влади – лише 9 %), щодо волонтерських організацій вона складає 67 % [29]. Фактично волонтери увійшли у громадянську еліту, до якої належать люди з високою громадянською свідомістю. Для них найважливішою якістю є здатність ставити інтереси нації, громади вище за особисті, беручи на себе ініціативу та відповідальність за важливу державну справу – сприяти успіху Операції об'єднаних сил (ООС, раніше антитерористичної операції – АТО) не через посадовий, як у чиновників, а моральний обов'язок. Відповідальність бюрократів вторинна, залежна від політика-керівника, який відповідає за зміст і

наслідки політичного рішення, тоді як волонтер за ухвалювані власні рішення бере її на себе, тим самим включаючись до елітно-політичного прошарку.

Одна з основних функцій, яку виконують волонтери, знаходиться у площині політичної взаємодії держави і суспільства, адже, на думку багатьох експертів, саме вони змусили владу розпочати соціальний діалог із громадянами, фактично заповнивши інформаційну і загалом комунікаційну порожнечу у форматі стосунків «влада / громадянин», насамперед у випадку владного самоусунення з комунікаційного поля [30]. Попит співвітчизників на інформацію, особливо воєнного характеру, потреба в інформуванні щодо ситуації в зоні воєнних дій значно сильніші і глибші, аніж ті сухі офіційні дані, які можна отримати з офіційних брифінгів, випусків новин у телевізійних, друкованих та електронних засобах масової інформації. Де-факто волонтери є інформаційним джерелом з високим рейтингом довіри, насамперед у випадках, коли йдеться про гарячі новини з ООС. Навіть більше – новини від них про становище на фронті стають джерелом інформації і масово поширюються в ЗМК. І йдеться не лише про бої, а найперше – про проблеми в армії, втрати, смерті і поранення наших бійців.

Важливо зазначити, що ЗМІ в ці роки у своїх матеріалах значно частіше, аніж до того, висвітлювали напрями і результати активності волонтерів, підкріплюючи інформацію фото- та відеосупроводом. Це кардинально вплинуло на стан громадської думки у напрямі посилення довіри до членів волонтерських структур і благодійних фондів, призвело до зміцнення волонтерського руху з допомоги армії та виокремлення різних напрямів його діяльності. За таких умов саме волонтерство набуло усіх ознак найбільш дієвої форми самоорганізації населення.

Як зауважує Наталія Черниш [31, с. 36], довіра до волонтерів поступово ставала менш емоційно забарвленою і більш раціоналізованою, перетворюючись на дієву складову частину повсякденних практик. Це знаходить прояв у різноманітних волонтерських ініціативах та предметних активностях, пов'язаних не так зі збором коштів, як з особистою участю, яка дедалі більше стає спеціалізованою, профільною, обслуговує зростаючу кількість сфер життєдіяльності українського суспільства, що дає змогу реалізувати принцип зростаючого розподілу праці у цій ділянці, а відтак сприяє соціальній мобілізації та солідарності.

Підсумовуючи, зазначимо, що саме новітньому волонтерському руху, який розгорнувся після Революції гідності, вдалося стати чинником зламу багаторічної тенденції взаємної недовіри між співвітчизниками. Мотивом

діяльності більшості його представників поставала не матеріальна вигода, а моральний обов'язок, що породжувало повагу і довіру до них, підштовхуючи співгромадян до наслідування відповідної поведінки. Саме завдяки волонтерам довіра виявила себе як моральна цінність і віра у те, що її заслуговують особисто незнайомі люди, оскільки поділяють з нами фундаментальні моральні приписи та не прагнуть нас обдурити. Аналіз соціального портрету тих, хто вважає, що в сьогоднішніх умовах в Україні можна довіряти іншим, показує, що досвід волонтерства 2014–2017 рр. підвищує шанси на зростання генералізованої довіри, здатності йти на свідомий ризик, долаючи страх втратити щось через можливий обман.

Водночас варто зважати на те, що вже з 2015 р. з'явилися ознаки того, що згадані тенденції не набули сталості. Попри збереження високого рівня довіри до волонтерів, у контексті їх взаємин із суспільством, державою, армією, а також між самими представниками волонтерського руху стосовно нього існує низка загроз, наслідком яких може стати повернення до звичного для України стану недовіри. Зокрема, в контексті бурхливих масштабів розвитку і, відповідно, позиціонування його лідерів на перших ролях у площині суспільного діалогу зі зростаючим впливом на соціально активну частину громадськості у волонтерському середовищі виник тип так званих «підготованих волонтерів», який мав стосування теми прихованої, а в подальшому і відкритої співпраці з владними структурами, зацікавленими у встановленні контролю над рухівською активністю. З іншого боку, як констатує відомий волонтер, засновник фонду «Повернись живим» Віталій Дейнега, нині більшість людей в погонах, перш за все з Генштабу, швидше терплять волонтерство з-за його медійності, аніж відчують до нього вдячність [32].

А тому навряд чи варто покладати всі сподівання на лише суто соціальні чинники як такі, що визначають стан моралі та довіри. Не менш важливим є розмаїття надособистісних і договірних взаємодій, заснованих на громадянській автономності, незалежності, емансипації та впевненості в собі. Саме вони постають ще однією підставою поширення генералізованої довіри. Тут остання, як зауважує Д. Стол [33], вбачається відношенням, котре виникає і розвивається в конкретних інституційних структурах під впливом безлічі контекстних факторів протягом всього життя, а не тільки усланерівською стійкою моральною цінністю, загалом вільною від поточних обставин. Її існування неможливе незалежно від держави, котра через політичні інститути створює, спрямовує і впливає на неї.

У тих суспільствах, де узагальнена довіра не інституціоналізується, норми їй явно протистоять, підштовхуючи людей через поширені упередже-

ність, забюрократизованість і корупцію до перестороги, недовіри та відступництва. А от універсальна держава загального благоденства, неупереджені та некорумповані політичні установи, наприклад, поліція і суди, сприяють її розвитку. Завдяки їх діяльності суспільства та індивіди, що перебувають у стані генералізованої довіри, володіють додатковими перевагами, оскільки орієнтуються на співпрацю з усіма вигодами від неї для соціального середовища. Тому вкорінення і поширення такої довіри серед українців має стати завданням і для окремих громадян, і для суспільства та державних інститутів. Лише їх спільними зусиллями можна подолати існуючу негативну динаміку і реально наблизитися до Європи.

Література:

1. Sztompka P. Trust: A Sociological Theory. Cambridge: Cambridge University Press, 1999. 226 p.
2. Stolle D. Trusting Strangers – The Concept of Generalized Trust in Perspective. URL: <http://www.oezp.at/pdfs/2002-4-02.pdf>
3. Delhey J., Welzel C. Generalizing Trust: How Outgroup-Trust Grows Beyond Ingroup-Trust. *World Values Research*. 2012. Vol. 5. № 3. P. 46–69.
4. Putnam R. D. Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community. N.Y.: Simon and Shuster, 2000. 345 p.
5. Тігаренко О. М. Форми існування соціального капіталу: дослідження науковців. *Вісник Хмельницького національного університету. Серія: Економічні науки*. 2015. № 2. Т. 2. С. 201–205.
6. Джери Д., Джери Дж. Большой толковый социологический словарь (Collins): в 2 т. / пер. с англ. Н. Н. Марчук. М.: Вече, АСТ, 1999. Т. 1 (А–О). 528 с.
7. Rothstein B., Uslaner E. M. All for All: Equality, Corruption, and Social Trust. *World Politics*. 2005. Vol. 58. № 1. P. 41–72.
8. Rosenberg M. Misanthropy and political ideology. *American Sociological Review*. 1956. Vol. 21. P. 690–695.
9. Головаха Є., Горбачик А. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005–2007–2009–2011. К.: Інститут соціології НАН України, 2012. 119 с.
10. Paldam M. The macro perspective on generalized trust. URL: <http://www.martin.paldam.dk/Papers/Social-capital/GT-short.pdf>
11. Mewes J. Inequality and Trust Revisited: The Impact of Female Labour Force Participation on Generalized Trust. URL: http://www.soc.umu.se/digitalAssets/103/103912_11_2012_mewes.pdf
12. Uslaner E. M. The Moral Foundations of Trust. Cambridge: Cambridge University Press, 2002. 296 p.

13. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / пер. с англ. Д. Павловой, В. Кирющенко, М. Кропотина. М.: ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2004. 730 с.
14. Селигмен А. Проблема доверия / пер. с англ. И. И. Мюрберг, Л. В. Соболевой. М.: Идея-Пресс, 2002. 256 с.
15. Uslaner E. M. *The Moral Foundations of Trust*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002. 296 p.
16. Uslaner E.-M. Trust as a moral value. *Handbook of Social Capital* / ed. by Dario Castiglione, Jan W. van Deth, Guglielmo Wolleb. Oxford: Oxford University Press, 2008. P. 101–121.
17. Vanfield E. C. *The Moral Basis of a Backward Society*. Glencoe, IL: The Free Press, 1958. 205 p.
18. Головаха Є., Горбачик А. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005–2007–2009–2011. К.: Інститут соціології НАН України, 2012. 119 с.
19. Головаха Е. Феномен «аморального большинства» в постсоветском обществе: трансформация массовых представлений о нормах социального поведения в Украине. URL: <http://ecsocman.hse.ru/data/291/985/1219/04golovaha-20-22.pdf>
20. Кухар І. Феномен «аморальної більшості». Відомий вчений Євген Головаха застерігає... URL: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/nota-bene/fenomen-amoralnoyi-bilshosti>
21. Злобина Е. Особенности нормативной регуляции украинского социума / Украинское общество в европейском пространстве / под ред. Е. Головахи, С. Макеева. К.: ИС НАНУ; ХНУ им. В. Н. Каразина, 2007. С. 205–225.
22. Uslaner E.-M. Trust as a moral value. *Handbook of Social Capital* / ed. by Dario Castiglione, Jan W. van Deth, Guglielmo Wolleb. Oxford: Oxford University Press, 2008. P. 101–121.
23. Білич І. О. Мімікрія волонтерського руху в Україні. *Вісник Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова. Серія: Соціологія і політичні науки*. 2013. Т. 18. Вип. 2. Част. 2. С. 156–163.
24. Нікітіна Т. Надія та віра без відповідальності, або Соціологічна діагностика українського суспільства. URL: https://dt.ua/SOCIUM/nadiya-ta-vira-bez-vidpovidalnosti-abo-sociologichna-diagnostika-ukrayinskogo-suspilstva-86321_.html
25. Олейнік А. Українці можуть об'єднатися для допомоги Армії. Але щоб створити ОСББ – довіри не вистачає. URL: http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/73376/Ukrainjci_mozhut_objednatysa_dla_dopomogy_Armiji_Ale
26. Жужа Л. Моральні аспекти волонтерського руху на підтримку АТО. *European political and law discourse*. 2015. Vol. 2. Issue 2. P. 210–215.
27. Мартинюк І., Соболева Н. Формування довіри як передумова інтеграції суспільства: довірчі відносини в сучасному українському соціумі. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* / за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соц. наук М. Шульги. К.: Інститут соціології НАН України, 2016. С. 150–166.

28. Степаненко В. Громадянське суспільство: соціально-структурні аспекти. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін / за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соц. наук М. Шульги. К.: Інститут соціології НАН України, 2016. С. 78–86.

29. Рівень довіри до суспільних інститутів та електоральні орієнтації громадян України. URL: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/riven-doviry-do-suspilnykh-institutiv-ta-elektoralni-orientatsii-gromadian-ukrainy>

30. Мандебура О. Волонтерський рух в Україні як нова форма взаємодії влади і громадянського суспільства. URL: http://www.ipiend.gov.ua/?mid=12&action=article_detail&article_id=8

31. Черниш Н. Вплив довіри та довірчих відносин на становлення новітнього соціального інституту волонтерства у сучасній Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2016. № 2. С. 26–38.

32. Герасимчук В. Віталій Дейнега: «У нас ещё далеко не та армия, которая может победить в этой войне». URL: https://lb.ua/society/2019/03/06/421230_vitaliy_deynega_u_daleko.html

33. Stolle D. Trusting Strangers – The Concept of Generalized Trust in Perspective. URL: <http://www.oezp.at/pdfs/2002-4-02.pdf>